

ERMENİ SORUNU HAKKINDA DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI'NCA YAPILAN ÇALIŞMALAR (TARİHÇE)*

Umut SOYSAL**

Öz

Tarihlendirme bakımından çok daha önceye götürülebilmesi muhtemel olmakla birlikte, 1878 Osmanlı Rus Savaşı ve sonrasındaki Berlin Anlaşması ile ilk kez siyasi platforma taşınan, 1915'teki Tehcir Kanunu ile kriz haline dönüşen ve o günden bugüne uluslararası bir sorun olarak tartışılabilen Ermeni Sorunu ve Ermeni tarafının bu konu hakkındaki iddialarına karşı ülkemizde yapılan çalışmaların gerçekleştiği en önemli resmi kurumlardan birisi Devlet Arşivleri Başkanlığı'dır. 1980'li yılların ortalarında Ermeni tarafının iddialarına cevap vermek ve tarihsel gerçekliğin Ermenilerin iddia ettikleri şekilde olmadığını göstermek üzere, personel sayısının büyük miktarda artırıldığı, tasnif ve kataloglama faaliyetlerinin yoğunlaştığı Devlet Arşivleri'nde, Ermeni Sorunu hakkında çalışma grupları oluşturulmuş, pek çok araştırma yapılmış ve onlarca araştırma eseri yayınlanmıştır. Bu çalışmada, Devlet Arşivleri bünyesinde 1980'li yıllardan günümüze kadarki süreçte yapılan Ermeni sorunu araştırmalarının tarihçesi ve genel seyrini göstermek amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Sorunu, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Tarihçe, Ermeni Araştırmaları Tarihi.

* Kadim Dostluğun Yüz Yıllık Açmazında Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu: Toplumsal Bellek, Önyargılar ve Gerçekler, Akdeniz Üniversitesi, 8-11 Nisan 2015, Antalya/Türkiye'de sözlü olarak kısa bir şekilde sunulan bu yazı, zaman içerisinde geliştirilmiş, güncellenmiş ve makale haline getirilmiştir.

** T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arş. Başk., Dış İlişkiler ve Tanıtım Daire Başkanlığı, İstanbul, (umuttt_soyisal@hotmail.com), (<https://orcid.org/0000-0002-7085-6715>).

STUDIES CARRIED OUT BY THE STATE ARCHIVES ON THE ARMENIAN QUESTION (SHORT HISTORY)

Abstract

General Directorate of the State Archives is one of the primary government agencies for the studies carried out in Turkey against Armenian claims and the Armenian Question, which has been carried onto political platform in 1878 Ottoman - Russian War and Berlin Treaty for the first time although it is likely that it can be taken much earlier in terms of dating; and has become a crisis with the 1915 Deportation Law and been argued as an international problem since then. In the State Archives, which increased the personnel number and classification and catalog processes in the mid 1980's in order to answer and show that the historical verity contradict with Armenians' claims, study groups on Armenian question have been formed, several researches has been made and then published. This study aims to show the short history and the progress of the researches made in the State Archives about Armenian problem from 1980's until today.

Keywords: *Armenian Question, General Directorate of the State Archives, Short History, History of Armenian Researches.*

Giriş

Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın¹ kurumsal olarak teşkilatlanma süreci Osmanlı Devleti'nin elindeki her türlü sosyo-ekonomik verinin nicelik ve nitelik yönünden sayısallaştırmaya ve böylelikle devletin kendisini her anlamda çeki düzen vermeye çalışıldığı, Batı dünyasının etkisiyle büyük reform hareketlerine girişildiği Tanzimat periyoduna karşılık gelir. 1846 yılında *Hazîne-i Evrak Nezâreti* olarak bir nezaret şeklinde başlayan Osmanlı Devleti'nin modern arşiv çalışmaları; Cumhuriyet döneminde 1923'de *Mahzen-i Evrak Mümeyyizliği*, 1925'de *Hazîne-i Evrak Mümeyyizliği*, 1927'de *Hazîne-i Evrak Müdür Muavinliği*, 1933'de *Başvekâlet Evrak ve Hazîne-i Evrak Müdürlüğü*, 1943'de *Başvekâlet Arşiv Umûm Müdürlüğü* gibi isimlerle sürmüş, 1984'de de Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü adını almıştır. Söz konusu kurum bugün ise Devlet Arşivleri Başkanlığı ismiyle faaliyetlerini sürdürmektedir.² 8 Nisan 2013'te İstanbul

1 Kurumun tarihçesi hakkında: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, DAGM Yay.3. Baskı, İst. 2010, s. XXXV., Türkiye'de Arşivciliğin Tarihi Gelişimi, Prof. Dr. Atilla Çetin, *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu*, (17-19 Kasım 2005), DAGM Yay. İst. 2006, s. 5-21. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Yusuf Halaçoğlu - Necati Aktaş, *DİA*, c.5, s.122-126.

2 Daha önce Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü olarak faaliyet gösteren kurum 16/07/2018 tarihli ve 11 No'lu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile T.C. Cumhurbaşkanlığı

Kağıthane'de yeni yapılan Milli Arşiv Sitesi'ne taşınan Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda 2019 yılı Haziran ayı itibariyle 95.000.000 civarında belge ve yaklaşık 380.000 kadar defter bulunmaktadır.³

Ermeni sorunu olarak adlandırılan ve uluslararası platformda Türkiye'yi zor durumda bırakmaya yönelik Ermeni propagandaları 1915 olaylarının 60 ve 70. yıldönümünden sonra şekil değiştirerek silahlı terör eylemlerine dönüşmüş, pek çok Türk diplomat ASALA terör örgütü tarafından şehit edilmiştir. DAGM'nin yeniden teşkilatlanma süreci ve fazla sayıda personelin özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde istihdam edilmesi birlikte düşünüldüğünde, Turgut Özal'ın kurduğu ilk hükümet olan 45. T.C. Hükümeti dönemine (13.12.1983/21.12.1987) dikkatle eğilmek gerekmektedir. Yukarıdaki dipnotta belirtildiği üzere 1985 yılında *Türk- Arap İncelemeleri Vakfı'nın* düzenlediği *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*'ndan sonra Osmanlı Arşivi'nin revize edilerek tüm dünya kamuoyunun ve araştırmacılarının hizmetine sunulması yönünde kararlar alınmış, bu maksatla çok sayıda Başbakanlık Uzman Yardımcısı'nın istihdamına yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu sürecin yönetilmesinde de dönemin Devlet Bakanı Hasan Celal Güzel'in yoğun katkıları bulunmaktadır. II. Özal Hükümeti döneminde de (21.12.1987/09.11-1989) söz konusu kataloglama

Devlet Arşivleri Başkanlığı olarak yeniden teşkilatlandırılmış, 3056 sayılı Başbakanlık Kararnamesi ile idare edilen arşivlere dair yasal bir düzenleme yapılarak arşiv kanunu çıkarılmıştır. Buna göre MİT ve TBMM Arşivleri dışında mevcut tüm arşiv malzemesinin yönetimi, denetimi, kontrolü ve standardizasyonunda tek yetkili kurum Devlet Arşivleri Başkanlığı'dır. Arşiv teşkilatının Temmuz 2018 öncesi yaptığı çalışmalardan bahsedilirken metin içinde anlatımı kısaltmak maksadıyla zaman zaman (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü) DAGM ibaresi de kullanılmıştır. Kararname için bkz. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/mevzuat/19.5.11.pdf> (Erişim: 05/07/2019)

- 3 Osmanlı Arşivi'nin elindeki mevcut arşiv malzemesi hakkında geçmişten günümüze bazı sözlükler, rehberler ve araştırmacılara kolaylık olması maksadıyla eserler kaleme alınmıştır, bunlar kronolojik olarak şu şekildedir: *Muhtevâ Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Midhat Sertoğlu, İst. 1955, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, Atilla Çetin, İst.1979, *El-Arşifü'l-Osmânî*, İsmet Binark- Necâti Aktaş, IRCICA, Amman, 1986, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, DAGM Yay. İst. 1992, 2. Baskı İst. 2000, 3. Baskı İst. 2010, 4. ve son baskı İst. 2017, s. 358. Türk Arşivlerinin Turgut Özal'la birlikte yeniden teşkilatlanmaya başlaması sürecinde geçmişten günümüze Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal eden evraklar hakkında aralıklarla yapılan şu 3 sempozyum bildirileri önemlidir: *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, Türk- Arap İncelemeleri Vakfı, İst. 1985, I. Milli Arşiv Şûrâsı, (20-21 Nisan 1998), Tebliğler-Tartışmalar, DAGM Yay., Ank. 1998, *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu* (17-19 Kasım 2005), DAGM Yay., İst. 2005. Osmanlı Arşivi bünyesinde çalışan personelin 1987-2007 yılları arasında kurumun resmi yayın faaliyetleri dışında özel çabalarıyla arasında yaptıkları akademik çalışmaların, yayınların, kitap ve makalelerin listesi için: Sinan Çuluk, "Türk Arşivciliği Üzerine Bir Zihniyet Tahlili", Arşiv Dünyası Dergisi, Sayı:9, Yıl:2007, ss.9-38. Devlet Arşivleri bünyesinde 1846'dan günümüze çalışan personelin kurumda görev aldığı yıllarda arşiv materyali kaynaklı olsun olmasın yaptıkları yayınların 1846-1987 yılları arası ve 2007 sonrasını da kapsayacak şekilde tam ve güncel bir listesine ihtiyaç vardır. Çuluk'un söz konusu döneme ait bibliyografik çalışmasını bu bakımdan güncellenmesi ve geliştirilmesi gereken iyi bir başlangıçtır. Osmanlı Arşiv personelinin öncelikle dernek bülteni hüviyetinde başlayan ancak yıllar içerisinde hakemli bir dergi hüviyetine bürünen ve en son 2014'de 17. sayısı çıkan *Arşiv Dünyası Dergisi* de bu bakımdan yine dikkate değer akademik bir periyodiktir.

ve Osmanlı Arşivi'ni tüm dünyanın hizmetine açma yönündeki çalışmalar devam etmiş, bu konuda devlet ve dönemin hükümeti, yoğun bir çaba içerisine girmiştir. Devletin bu süreçte Ermeni iddialarının aslının olmadığını ispat etmek için kullanabileceği en temel argümanlar elbette ki Osmanlı döneminin arşiv kayıtları olacaktır ve nitekim söz konusu arşivin yeniden yapılanma süreci Ermeni iddialarına yönelik gösterilen bir devlet refleksinin kurumsallaşmasından ibaret olarak yorumlanabilir.

Ermeni tarafının yaklaşık bir asırdan beri devam edegelen soykırım iddialarına karşı Türkiye Cumhuriyeti gereken akademik-politik ve siyasi tepkiyi ulusal ve uluslararası alanda göstermekte gecikmemiştir. Bu yazıda da devletin sinir uçlarına dokunan böylesine hassas bir konuda, karşı tepki olarak yapılan akademik araştırmaların önemli merkezlerinden birisi, belki de barındırdığı ampirik malzeme bakımından en önemlisi olan DAB⁴ bünyesindeki çalışmalardan bahsedilecektir. Ermeni sorunu hakkındaki çalışmalara geçmeden önce DAGM'nin 1977'den günümüze hangi merkezlerde ve hangi konu başlıklarında yayın yaptıklarını gözden geçirmek gereklidir. DAB 1977'den 2019 yılına kadarki süreçte genel müdürlük ve daire başkanlığı ve başkanlık seviyesinde şu dört merkezden yayınlar vücuda getirmiştir, zira her merkezin kitap serileri birbirinden farklı bir sıralama içerisindeydi.⁵

Tablo: 1 DAB'ın Yayın Merkezleri ve Yayın Sayıları

<i>Yayın Yeri ve Seri</i>	<i>Yayın Yılları Aralığı</i>	<i>Eser Adedi</i>
Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü	1993-2009	24
Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı	1977-2006	29
Dokümantasyon Daire Başkanlığı	1989-2001	26
Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı	1982-2019	186
Toplam		265

Bu merkezlerde yapılan yayınlar yalnızca Ermeni sorunu hakkında değil Arşivcilik, Kütüphane ve Dökümantasyon, Atatürk Araştırmaları, Orta Avrupa, Orta Doğu, İran, Azerbaycan, Balkanlar, Kafkasya, Türkistan Kırım vb. aşağıda listelendiği üzere 16 farklı temada da gerçekleşmiştir. Bu araştırma konuları ve bu konularda yapılan yayınların adedi ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

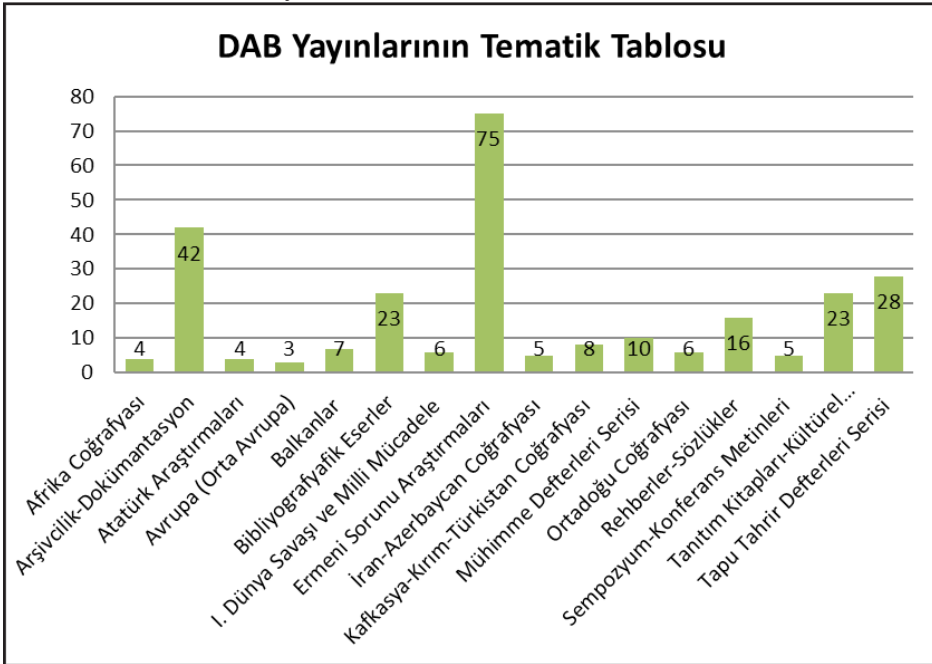
4 Metin içerisinde Devlet Arşivleri Başkanlığı, kısaltılarak DAB olarak kullanılmıştır.

5 Kurumun başkanlık şeklinde teşkilatlanmasından sonra yapılan yayınlara yeniden sıra numarası verilmiş, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, İst. 2018, kitabı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayın No:1, *Kudüs'te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi*, İst. 2019, Yayın No:2 olarak çıkmıştır. Ancak pek çok kurum, kuruluş, konu ve kültürel temada arşiv başkanlığınca yapılan yayınların pek çoğunda ısrarla vurgulanan tarihsel süreklilik ve devamlılık bu noktada ihlal edilmiş de olmaktadır. Eğer Devlet Arşivleri Başkanlığı, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün devamı olan bir kurumsa söz konusu yayınların 148 ve 149 olarak çıkması daha doğru olurdu.

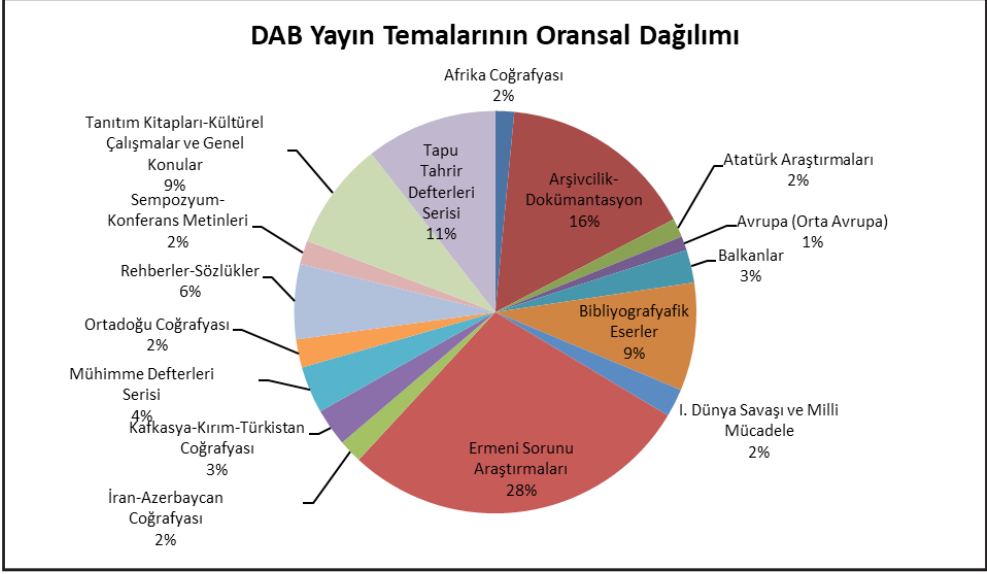
Tablo: 2 DAB Yayınlarının Konu Başlıklarına Göre Tematik Tablosu⁶

1	Afrika Coğrafyası	4
2	Arşivcilik- Dokümantasyon	42
3	Atatürk Araştırmaları	4
4	Avrupa (Orta Avrupa)	3
5	Balkanlar	7
6	Bibliyografik Eserler	23
7	Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele	6
8	Ermeni Sorunu Araştırmaları	75
9	İran- Azerbaycan Coğrafyası	5
10	Kafkasya-Kırım-Türkistan Coğrafyası	8
11	Mühimme Defterleri Serisi	10
12	Ortadoğu Coğrafyası	6
13	Rehberler- Sözlükler	16
14	Sempozyum-Konferans Metinleri	5
15	Tanıtım Kitapları, Kültürel Çalışmalar ve Diğer Konular	23
16	Tapu Tahrir Defterleri Serisi	28
	Toplam Yayın Sayısı	265

Tablo: 3 DAB Yayınlarının Tematik Tablosu

6 Tabloyu oluştururken künyesine ulaşamadığımız eserler hakkında bize bilgi veren dönemin (2014) DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yayın İşleri Şube Müdürü Mümin Yıldıztaş'a teşekkür ediyorum. Ermeni sorunu dışındaki diğer konu başlıklarındaki eserlerin listesi, bibliyografyayı gereğinden fazla uzatacağı düşüncesiyle buraya alınamamıştır.

Grafik: 1 DAB Yayın Temalarının Oransal Dağılımı

DAB, Ermeni iddialarının Türkiye tarafındaki muhatabı olmuş ve bu iddiaların gerçeği yansıtmadığını göstermek maksadıyla 1980'den günümüze tam 39 yıldır aktif olarak akademik çalışmalar yapmış, araştırma kürsüleri, çalışma grupları oluşturmuş, bu konuda hayli yekûn tutan eserler vücuda getirmiştir. Yukarıdaki grafikten de görüleceği üzere kurum, 39 yıllık yayın süresi boyunca toplam 265 eser yayına hazırlanmıştır. Bu eserlerin 75 adedi doğrudan Ermeni sorunu hakkında yapılan araştırmalar ve belge yayınlarından oluşmaktadır ki bu da tüm yayınların % 28'i gibi yüksek bir orana karşılık gelmektedir. Şimdi söz konusu 75 eser tematik olarak tanıtılacak, eserler ve yazarlar hakkında bilgiler verilecektir.

Tablo: 4 DAB'ın 1987-2019 Yılları Arasında Yayınladığı Ermeni Sorunu Hakkındaki Eserler ve İçerikleri

<i>Eser Adı</i>	<i>Basım Tarihi</i>	<i>Belge</i>	<i>Ağırlıklı Son</i>	<i>Sayfa Sayısı</i>	<i>Yıl</i>
Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1987-1992)	1987-1992	5406	Hariciye/Dahiliye	20469	1692-1896
Osmanlı Belgelerinde Ermeniler	1995	272	DH.ŞFR.	627	1915-1920
Ermeni Olayları Tarihi I.	1994	1	Kitap	463	1897
Ermeni Olayları Tarihi II	1994	1	Kitap	487	1897
Kafkaslarda Ve Anadoluda Ermeni Mezalimi I.	1995	26	Dh.Eum.	642	1906-1918
Kafkaslarda Ve Anadoluda Ermeni Mezalimi II	1995	38	Hariciye	452	1919
Kafkaslarda Ve Anadoluda Ermeni Mezalimi III	1997	55	Hariciye	475	1919-1920
Kafkaslarda Ve Anadoluda Ermeni Mezalimi IV.	1998	34	Hariciye	349	1920-1922
Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu	2001	108	Ada.	682	1918-1920
Ermeni Komiteleri	2001	1	Y.EE (Defter)	120	1891-1895
Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I.	2001	37	Dahiliye	740	1914-1919
Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II.	2001	89	Dahiliye	588	1919-1921
Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi	2001	1	Özet	262	1878-1923
Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi	2001	1	Rapor	1079	1877-1914
Ermeni Fransız İlişkileri I.	2002	75	Hariciye	680	1879-1918
Ermeni Fransız İlişkileri II.	2002	108	Hariciye	538	1918-1919
Ermeni Fransız İlişkileri III	2004	106	Hariciye	592	1920-1922
Ermeni İngiliz İlişkileri I.	2004	97	Yıldız	618	1845-1890
Ermeni İngiliz İlişkileri II.	2004	118	Yıldız	552	1891-1893
Ermeni İngiliz İlişkileri III	2006	124	Yıldız	547	1894-1895
Ermeni İngiliz İlişkileri IV.	2006	93	Yıldız/Hariciye	460	1896-1922

Ermeni Rus İlişkileri I.	2006	97	Yıldız	435	1841-1898
Ermeni Rus İlişkileri II.	2006	95	Yıldız	425	1899-1906
Ermeni Rus İlişkileri III	2006	73	Dahiliye/Yıldız	434	1907-1921
Ermeni Amerikan İlişkileri I.	2007	97	Hariciye/Yıldız	578	1839-1895
Ermeni Amerikan İlişkileri II	2007	93	Dahiliye/Yıldız	583	1896-1919
Ermenilerin Sevk Ve İskanı	2007	411	Dahiliye/Yıldız	1225	1878-1920
Osmanlı Belgelerinde Ermeni İşyanları I.	2008	58	Yıldız	457	1878-1895
Osmanlı Belgelerinde Ermeni İşyanları II	2008	46	Yıldız	502	1895-1896
Osmanlı Belgelerinde Ermeni İşyanları III	2009	63	Yıldız	521	1896-1909
Osmanlı Belgelerinde Ermeni İşyanları IV.	2009	87	Dahiliye	505	1909-1916
Adana Olayları I.	2010	132	Dahiliye	568	1909
Adana Olayları II	2010	60	Dahiliye	523	1909
Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol	2016	204	Dahiliye	703	1914-1915
Toplam:	1987-2019	8.307		38.881	(1692-1923)

Ermeni Sorunu Araştırmalarında I. Dönem: Emekli Büyükelçiler ve Albaylar Dönemi 1981-1992⁷

DAB denilince özellikle de kastedilen araştırma konusu Ermeni sorunu olunca söz konusu döneme ait bilgi ve belgeleri barındırması sebebiyle asıl kastedilen yer Osmanlı Arşivi'dir. Ermeni sorununun uluslararası alanda Türkiye için bir tehlike arz etmeye başlaması üzerine 1980 yılında dönemin Dışişleri Bakanlığı Arşiv Müdürü Kemal Girgin⁸, yine kendisi gibi emekli bir diplomat ve büyükelçi olan Şinasi Orel'den⁹ bu konuda yardım istemiştir. Osmanlı'nın son dönemine ait Hariciye Nezareti evrakı arasında Türkiye'nin haklılığını ortaya koyacak belge ve dokümanların olup olmadığının araştırılmasını isteyen Kemal Girgin'in bu teklifine, o zamanlar bakanlıktaki görevinden yeni emekli olan Şinasi Orel de olumlu cevap vermiştir. Bu konu üzerine birkaç ay süren bir fizibilite çalışması yapan Orel, dönemin Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen vasıtasıyla bu araştırma işinin koordinasyonunu yapmak üzere resmi olarak görevlendirilmiştir. Genelkurmay'ın Harp Tarihi Dairesi'nde görev yapan 4'ü albay, 1'i general olmak üzere 5 emekli subay da bu konu hakkında yapılacak araştırmada Şinasi Orel'in yanında görevlendirilmiştir. Orel, söz konusu ekiple birlikte 1980 yılında hemen çalışmaya başlayamamış zira 12 Eylül 1980 askeri darbesi olmuş, Orel de bu süreyi Amerika'da geçirmiş, Amerikan

- 7 Bu döneme ait yapılan çalışmalar hakkında herhangi bir yazılı kaynakta bilgi ve belge mevcut değildir. Olaylar, şahıslar ve yapılan çalışmalar hakkındaki bilgiler 1987'den sonraki dönemde emekli büyükelçiler ve albayların yanında çalışan Osmanlı Arşivi bünyesinde görev yapan personelden sözlü ve yazılı olarak derlenmiştir. Bu kısmın yazılması sürecinde başta Başbakanlık Araştırmacısı Temur Çalkın, Başbakanlık Uzmanı Yusuf İhsan Genç, Osmanlı Arşivi'nin eski personeli Prof. Dr. Recep Karacakaya'nın yoğun katkıları vardır. Söz konusu dönemde emekli büyükelçi ve albayların yanında görev yapan Fethi Güngör, Cengiz Nurettin İşler, Eşref Yağcıoğlu'na ise ulaşamamıştır. (2014)
- 8 Kemal Girgin dış işlerinde görev yaptığı yıllara dair hatıralarını Diplomatik Kokteyl isimli eserinde kaleme almıştır. *Diplomatik Kokteyl*, Kemal Girgin, Yeni Yüzyıl Yayınları, İstanbul, 2008. Emekli diplomatın diğer eserleri ise şunlardır: *Çağdaş Politika ve Diplomasi El Kitabı*, İş Bankası Kültür Yayınları, 1975; *Politika Sözlüğü*, Hür Yayın, İstanbul, 1981, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Hariciye Tarihimiz*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1982; *T.C. Hükümetleri Programında Dış Politikamız: 75 Yılın Panoraması 1923-1998*, Dışişleri Bakanlığı, Ankara 1993; *Dünya'nın Dört Bucağı: Bir Diplomatın Anıları*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1998; 21. Yüzyıl Perspektifinde Dünya Siyaseti, Okumuş Adam Yayınevi, İstanbul 2002. *Uluslararası İlişkiler-Modern İstihbarat ve Türkiye*, Okumuş Adam Yayınevi, İstanbul 2003.
- 9 Şinasi Orel (1915 - 2004), Türk asker, bürokrat, diplomat. 1960 yılında, Kurmay Albay rütbesindeyken, Milli Birlik Komitesi tarafından Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması için görevlendirilmiştir.(1960). 1971 yılında TBMM dışından Milli Eğitim Bakanı olarak görev yapmıştır. (14 Mart 1971 - 13 Aralık 1971) Suriye, Pakistan ve Brezilya'da büyükelçilik görevinde bulunmuştur. <http://tr.wikipedia.org> (E.T: 06.04.2015). Andonyan Belgeleri olarak bilinen ve içerisinde Ermenilerin imha edilmesi yolunda emirler içerdiği söylenen ve Talat Paşa'ya atfedilen 52 telgraftan oluşan bu belgelerin tamamının sahte olduğunu yine Şinasi Orel ve kendisi gibi emekli bir diplomat olup Osmanlı Arşivi'nde Başbakanlık Araştırma Kurulu adına görev yapan Süreyya Yuca ispatlamışlardır: Şinasi Orel / Süreyya Yuca: *The Talât Pasha "telegrams": Historical fact or Armenian fiction?*, Lefkoşa 1983, Türkçe basımı: *Ermenilerce Talât Paşaya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*.

arşivlerinde Ermeni sorunu hakkında mevcut bilgi ve belgeleri derlemiştir. 1981 yılının sonunda ülkeye dönen Orel, vakit kaybetmeden emekli büyükelçiler-diplomatlar ve emekli albaylardan oluşan iki çalışma grubuyla Osmanlı Arşivi'nde çalışmaya başlamıştır. Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu¹⁰ adıyla Şinasi Orel'in önderliğindeki bu çalışma grubunda görev alan personel ise tespit edilebildiği kadarıyla şu isimlerden oluşmaktadır:

Tablo: 5 Emekli Büyükelçiler ve Albaylar

Koordinatör: Şinasi Orel	
<i>I. Grup: Emekli Büyükelçi ve Diplomatlar</i>	<i>II. Grup: Emekli Albaylar ve Subaylar</i>
Nejat ERTÜZÜN ¹	Süreyya YUCA ²
Sadun TEREM ³	Nedim ERAY ⁴
Muhtar AYRANCI	Muhsin BAYHAN
Celaeddin KIYAŞI	Naci ÇAKIN ⁵
Nihat DİNÇ ⁶	Mine Doralp
İlhan Akant ⁷	Daktilo Sekreteri: Arzu ÇERÇİ
Daktilo Sekreteri: Tarık GÜRGAN	

Şinasi Orel, emekli diplomatlar ve askerlerden oluşan bu iki çalışma grubuyla Osmanlı Arşivi'nde araştırmalarına başlamıştır. Ancak 80'li yılların başında Osmanlı Arşivi'nin bünyesinde bulunan belgelerin çok az bir kısmının tasnif edilmiş olması nedeniyle çalışmalar oldukça yavaş ilerlemiş, bunun üzerine Şinasi Orel çalışmalarının ağırlık merkezini Ermeni sorunu hakkında en çok hangi nezaretlerin yazışmış olabileceği düşüncesinden hareketle Dâhiliye ve Hâriciye Nezareti evrakları üzerine kaydırmıştır. Her iki nezaretin de evrakı o dönem tasnif edilmemiş ve kullanışsız olduğu için uzun yıllardır arşivde görev yapan eski personelin yardımıyla ve birazda el yordamıyla sondajlama çalışmalarına başlanmış, elde edilen bilgi ve belgeler transkribe edilerek kronolojik bir sıraya sokulmaya çalışılmıştır. 1982 yılında başlayan çalışmalar, 11 kişilik iki ayrı ekip ve iki kişilik sekreteryaya hizmetiyle belirli bir sisteme ve düzene oturtulmaya çalışılmıştır. Emekli diplomatlardan oluşan birinci grup içerik bakımından önemli olduğu düşünülen belgelerin tespiti ve tasnifiyle uğraşırken, bu belgelerin transkripsiyonu ve kronolojik sıraya sokulması işini ise emekli askerlerden oluşan ikinci grup üstlenmiştir.

10 Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu'nun kurumda araştırmalar yaptığı 1981-1992 yılları arasında kurumun genel müdürleri veyahut vekaleten kurumu yöneten en yetkili isimler atanma tarihleri sırasıyla şunlardır: Atilla Çetin (27.02.1980) Arşiv Genel Müd. Vekili; Lütfü Ergün (13.05.1980) Arşiv Genel Müd. Vekili; Emekli Korgeneral Bahattin Alpkan (30.02.1981) Arşiv Genel Müd. Vekili; Sabri Bahadır (04.10.1982) Cumhuriyet Arş. Daire Başk. Vekili; Emekli Albay Süha Gültay (03.01.1984) Osmanlı Arş. Daire Başk Vekili; Haluk Pekar (14.05. 1985) Devlet Arş. Genel Müd. Vekili; M. İsmet Binark (16.09.1985) Cumhuriyet Arş. Daire Başk; İsmet Miroğlu (11.05.1987) Devlet Arş. Genel Müd. Vekili; M. İsmet Binark (13.02.1992) Devlet Arş. Genel Müdürü, Kaynak: Düinden Bugüne Başbakanlık, DAGM Yay. Ankara 2004, s.123-124.

Şinasi Orel'in derleyip topladığı belgelerin ilk nüvesi o dönemin müsteşarı olan Kamuran Gürün'e¹¹ ulaştırılmış, Kamuran Gürün de bu belgeleri *Ermeni Dosyası*¹² adı altında bir kitap olarak yayınlamıştır. Ermeni sorunu hakkında ülkemizde en çok atıf alan ve ön planda olan eserlerin başında gelen Gürün'ün kitabının hemen hemen tamamına yakınının arka planında Şinasi Orel ve ekibinin hummalı çalışması yatmaktadır. Zaten Başbakanlık Araştırma Kurulu'nun çalışmaya başlaması, böyle bir ekibin ve araştırmanın gerekliliği konusunda dönemin dışişleri bakanlığının ve personelinin mevcut hükümetler değişse bile yaklaşık 10 yıl kadar süren aralıksız ilgisi, desteği hatta ısrarı belirleyici olmuştur. Bu bakımdan devletin özellikle dış politika gibi ciddi bir alanda en azından bu araştırma süreci örnekleminde iyi bir devamlılık örneği gösterdiği söylenebilir. Osmanlı Arşivi binalarının ve mevcut çalışma koşullarının akademik bir araştırma yapmaya yetecek kadar düzenli fiziki bir alanının olmamasından dolayı Başbakanlık Araştırma Kurulu, kısa bir süre sonra Harp Akademileri'nde kendilerine tahsis edilen yere taşınmış, çalışmalarını burada sürdürmüştür. Bu araştırma sürecinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dışişleri Bakanlığı ve Dışişleri Arşivi, Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi ayrıca Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı gibi kurumlar sürekli iletişim halinde olmuşlardır.

Araştırma kurulunun genel amacı, Ermeni tarafının iddialarına karşı tüm dünyaya resmi bilgi ve belgelerin ışığında gerçeğin Ermeni tarafının iddia ettiği gibi olmadığını ispatlamak için yüzlerce cilde ulaşabilecek büyük bir eser yani bir "*Magnum Corpus*" hazırlamaktır. Bu bakımdan modernleşme çağının ansiklopedist mantığı burada devreye girmiş, Ermenilerin temel argümanları ellerinden alınarak olay, belge düzlemleri objektif bir tartışma zeminine çekilmek istenmiştir. Ermeni tarafının Doğu Anadolu'da nüfus çoğunluğuna sahip olup

- 11 Kamuran Gürün, (1924,-20 Temmuz 2004), Türk diplomat. Galatasaray Lisesi'ni ve Ankara Siyasal Bilgiler Okulu'nu (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi) bitirdi. 1948 yılında Dışişleri Bakanlığı'na girdi. Çeşitli iç ve dış görevlerde bulunduktan sonra 1963-1967 yıllarında bakanlığın Genel Sekreter Ekonomik İşler Yardımcılığı'nda bulundu. Buna ek olarak yeni kurulan Bakanlıklar Arası Ekonomik Kurul'un ilk Genel Sekreterliği görevi de kendisine verildi. 1967 yılında büyükelçi olarak Bükreş'e atandı. Aynı yıl Gencay Gürün ile evlendi. 1970 yılında OECD Daimi Delegeliğine, 1972'de Atina Büyükelçiliği'ne getirildi. 1976'da Yüksek Müşavir olarak merkeze döndü. 1978'de CENTO Genel Sekreteri, 1980'de Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri (Müsteşar) oldu. 1982 yılında bu görevinden kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. 1984-86 yılları arasında Radyo Televizyon Yüksek Kurulu'nun ilk başkanlığını yaptı. Önce Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde (1983-85), ardından Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü'nde (1986) öğretim görevlisi olarak Türk Dış Politikası ile İnkılâp Tarihi dersleri verdi. 1986-1994 yılları arasında Güneş sonra Hürriyet gazetelerinde "dış politika" köşe yazarlığı yaptı. *Ermeni Dosyası* adlı kitabı İngilizce ve Fransızca'ya çevrildi. 2004'te 80 yaşında ölen Gürün Zincilikuyu'da defnedildi. https://tr.wikipedia.org/wiki/Kamuran_G%C3%BCr%C3%BCn (E.T. 15/07/2015). Eserleri ise şunlardır: Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983; İngilizce Baskısı, *Armenien File*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2015; Fransızca Baskısı: *Le Dossier Armenien*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2015; ; *Savaşın Dünya ve Türkiye*, Bilgi Yayınevi; *Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, *Doğunun Çağrısı*, Tekin Yayınevi, 2004.
- 12 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.

olmadığı, Anadolu coğrafyasındaki Ermeni varlığını tarihçesi, tarih boyunca Türk Ermeni ilişkileri, Ermenilerin Osmanlı döneminde açtıkları okullar, kiliseleri resmi kurumlar, binalar, misyonerlik faaliyetleri ile olan ilişkileri, bu ilişkilerin boyutları, erken dönemlerde yaşanan sorunlar, Ermeni toplumunun Osmanlı Devleti içindeki yaşantıları, Müslüman- Ermeni-Türk- Kürt mücadeleleri, hatta bunların yol açtığı temel asayiş problemleri, Ermeni isyanları, Ermenilerin bağımsızlık faaliyetleri, bunun için silahlı mücadeleye girişmeleri, Ermenilerin sistematik bir öldürme olayına maruz kalıp kalmadıkları, Ermeni çeteleri-komiteleri bu çetelerin faaliyetleri, uluslararası çevrelerin tüm bu olaylara ne şekilde müdahil oldukları, yaşanan tüm bu olaylar üzerine yapılan adli ve idari soruşturmalar, kovuşturmalar, adli ve idari yargılama süreçleri ve daha pek çok konu başlığı Başbakanlık Araştırma Kurulu'nun yaptığı çalışmalarda cevaplamak istediği temel sorular olmuştur. Ermeni meselesinin hemen hemen tüm yönlerini kapsayacak bu büyük eser vasıtasıyla dünya kamuoyu nezdinde Türk tarafının haklılığı ortaya konulmaya çalışılacak, söz konusu eser belli başlı batı dillerine çevrilerek tüm önemli ülkelerin kabinelerine ve kütüphanelerine gönderilecektir. Şinasi Orel'in araştırma ekibindeki personel, özellikle de emekli büyükelçiler Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca, İspanyolca, Rusça ve Portekizce'yi çok iyi derecede bilmektedirler. Emekli askerler de iyi derecede Fransızca ve İngilizce bilmekte, ekibin tamamı da Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metinleri çok iyi derecede okuyup anlayabilmektedirler. Zaten ekibin yaş dağılımı da 1980'lerde 60-70 aralığında olduğu düşünüldüğünde Başbakanlık Araştırma Kurulu'nun pek çok üyesi 1915-1930 yılları arasında doğmuş eski kültüre vakıf, devlet deneyimi olan, bürokratik ve akademik yazışmalara hakim olan kimseler oldukları söylenebilir.

Türk-Arap İncelemeleri Vakfı'nın 1985 yılında *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu* adı altında yaptığı organizasyonda dönemin başbakanı Turgut Özal da bulunmuş, arşivlerde gerekli idari ve fiziki düzenlemenin yapılarak Osmanlı Arşivleri'nin bir an önce kataloglanıp başta Ermeni sorunuyla ilgili belgeler olmak üzere tüm arşiv malzemesinin araştırmaya açılması kararı alınmış, kuruma üniversitelerin ilgili alanlarından mezun 500 kadar personel istihdamına karar verilmiş, bu karar da kısa bir süre sonra uygulamaya konulmuştur. 1986'da yapılan sınavlar sonucu Başbakanlık Uzman Yardımcısı olarak yeterliliği görülen 105 kişi kuruma kabul edilmiş, bu kişiler Ocak 1987'de kurumda çalışmaya başlamış, 1987 Haziran'ında ilk olarak Başbakanlık Uzman Yardımcıları Temur Çalkın ve Eşref Yağcıoğlu, aynı yılın sonlarında yine Uzman Yardımcıları Ali Kaya ve Fethi Düngör, daha sonraki dönemde ise 1988 yılında kurumda işe başlayan Recep Karacakaya, Oğuz Çakıl ve Cengiz Nurettin İşler, Şinasi Orel'in ekibine dahil olmuşlardır. Gençlerin katılımıyla hızlanan çalışmalar yine Harp Akademileri'nde devam etmiş, emekli büyükelçi ve askerlerin yanında, konuya dair müktesebat bakımından o yıllarda III. bir grup demek pek mümkün olmasa genç ve dinamik bir ekip daha oluşmuştur.

Bu ekip şu isimlerden meydana gelmektedir:

Başbakanlık Uzman Yard. Temur Çalkın (1987)

Başbakanlık Uzman Yard. Eşref Yağcıoğlu (1987)

Başbakanlık Uzman Yard. Ali Kaya (1987)

Başbakanlık Uzman Yard. Fethi Güngör (1987)

Söz. Per. Arşiv Uzmanı Recep Karacakaya (1988)

Söz. Per. Arşiv Uzmanı Oğuz Çakıl (1988)

Söz. Per. Arşiv Uzmanı Cengiz Nurettin İşler (1988)

Daktilo Memurları: Reyhan Öntaş (1987) ve Sevinç Akça (1990)

1987'den itibaren de Osmanlı Belgeleri'nde Ermeniler isimli "*Magnum Corpus*" seri yayınlanmaya başlanmıştır. 1692'den 1896'ya kadarki dönemi anlatan ve en son 1992 yılında 40. cildi yayınlanabilen bu eser ne yazık ki Şinasi Orel ve ekibinin amaçladığı şekilde basılıp dağıtılma imkânı bulamamış ancak DAGM'nin kütüphanelerinde birkaç takım master kopya halinde araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Bu kısımda söz konusu eser tanıtılmaya çalışılacak ilerleyen bölümlerde ise 1992'den 2019'a kadarki sivilleşme sürecinde kurumun çıkardığı kitaplara tematik olarak bir sıra dâhilinde değinilecektir.

1- *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Cilt 1*¹³: 1691 ile 1870 tarihleri arasındaki dönemde Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni toplumunun izini süren bu ilk ciltte toplam 184 belge kullanılmış, erken döneme ait bilgi ve belgelerin az olması sebebiyle 179 yıllık olaylar tek bir cilde sığdırılmıştır. Eser 18 sayfalık bir giriş, söz konusu 184 belgenin özeti ve transkripsiyonları dahil olmak üzere toplam 542 sayfadır.

2- *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Cilt 2*¹⁴: 1870-1877 yılları arasını kapsayan 2. Ciltte ise 112 belge transkripsiyonları ile birlikte verilmiştir. 15 sayfalık giriş kısmı olan eser toplam 529 sayfadır. Ağırlıklı olarak Hâriciye Nezâreti'ne ait belgeler kullanılmıştır.

3- *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Cilt 3*¹⁵: Bu cilt ise 13 Mart 1878-17 Temmuz 1879 arası döneme ait olup Osmanlı Devleti'nin Karlofça Anlaşması'ndan sonra en büyük toprak kayıplarına sebep olan Berlin Anlaşması ve Ermeni Sorunu denen olaylar zincirinin ilk kez uluslararası platforma taşınma sürecini Hâriciye

13 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Cilt 1*, Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu Seri:1, No:1, İstanbul 1987. XVIII+542 s.

14 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Cilt 2*, Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu Seri:1, No:2, İstanbul 1987. XV+529 s.

15 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Cilt 3*, Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu Seri:1, No:3, İstanbul 1987. XXXII+500 s.

Nezâreti evrakı üzerinden örneklemelemektedir. Esere 32 sayfalık bir giriş yazılmış söz konusu döneme ait 90 belge transkripsiyonları ile birlikte verilmiştir. Kaynakça ve indeks kısmıyla birlikte eser toplam 500 sayfadır.

4- *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Cilt 4*¹⁶: Bu cilt 17 Temmuz 1879'dan 30 Mart 1881 tarihleri arası dönemi kapsamaktadır. 35 sayfalık uzun bir giriş ve 125 belgenin transkripsiyonları ile birlikte verildiği eser toplam 514 sayfadır. Berlin Anlaşması sonrası oluşan yeni dengeler ve büyük güçlerin Osmanlı'ya karşı tutum ve yazışmaları, Ermeni sorununun giderek Osmanlı üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanılmaya başlanması bu cildin konusunu teşkil etmektedir.

Yazının hacmini daha da fazla genişletmemek için bundan sonraki ciltlerin ancak kapsadıkları tarihsel dönem ve şekilsel özelliklerini vererek bu seri hakkındaki bilgileri burada noktalıyoruz:

Tablo 6: Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Serisi

Eser Adı	Kapsadığı Tarih	Belge Sayısı	Baskı Yılı	Sayfa Sayısı
OBE: 5	7 Nisan 1881 - 7 Aralık 1884	124	1987	XXXIII+549 s.
OBE: 6	10 Ocak 1885 - 18 Aralık 1888	117	1988	XXXII+503 s.
OBE: 7	Ocak 1889 - 7 Ocak 1890	123	1988	XLIII+519 s.
OBE: 8	8 Ocak 1890 - 18 Eylül 1890	153	1988	XXXV+507 s.
OBE: 9	19 Eylül 1890 - 2 Haziran 1891	182	1988	XLI+517 s.
OBE: 10	1 Temmuz 1891 - 2 Haziran 1892	156	1988	XXIII+ 519 s.
OBE: 11	3 Haziran 1892 - 14 Mart 1893	163	1988	XXXI+523 s.
OBE: 12	15 Mart 1893 - 30 Haziran 1893	200	1988	XLIII+539 s.
OBE: 13	Temmuz 1893	200	1988	XXI + 539 s.
OBE: 14	27 Temmuz 1893 - 5 Ağustos 1893	1 ⁸	1988	XVII+ 655 s.
OBE: 15	1 Ağustos 1893 - 24 Ekim 1893	207	1988	XXXV+ 551 s.
OBE: 16	25 Ekim 1893 - 19 Aralık 1893	107	1988	XXV + 527 s.
OBE: 17	20 Aralık 1893 - 25 Ocak 1894	52	1989	XVII + 577 s.
OBE: 18	27 Ocak 1894 - 31 Mart 1894	84	1989	XLI + 485 s.
OBE: 19	2 Nisan 1894 - 8 Mayıs 1894	79	1989	LXXXIII+537 s.
OBE: 20	8 Mayıs 1894 - 31 Temmuz 1894	145	1989	LVII+ 519 s.
OBE: 21	1 Ağustos 1894 - 30 Eylül 1894	214	1989	LXV + 551 s.
OBE: 22	12 Eylül 1894 - 13 Kasım 1894	139	1990	LVII + 509 s.
OBE: 23	13 Kasım 1894 - 2 Aralık 1894	137	1990	XLV + 507 s.
OBE: 24	3 Aralık 1894 - 21 Aralık 1894	146	1990	LXI + 511 s.
OBE: 25	21 Aralık 1894 - 10 Ocak 1895	122	1990	LVII + 495 s.
OBE: 26	11 Ocak 1895 - 7 Şubat 1895	132	1990	XLIX + 503 s.
OBE: 27	7 Şubat 1895 - 13 Mart 1895	101	1991	XLVI + 583 s.
OBE:28	14 Mart 1895 - 30 Nisan 1895	137	1991	LXI + 479 s.
OBE: 29	1 Mayıs 1895 - 31 Mayıs 1895	100	1991	LI + 537 s.
OBE: 30	1 Haziran 1895 - 8 Temmuz 1895	139	1991	LXIX + 495 s.
OBE: 31	24 Ocak 1895 - 21 Temmuz 1895	233 ⁹	1991	XLIX + 477 s.
OBE: 32	9 Temmuz 1895 - 15 Ağustos 1895	104	1991	LVII + 477 s.

16 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 4, Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu Seri:1, No:4, İstanbul 1987. XXV+692 s.

Eser Adı	Kapsadığı Tarih	Belge Sayısı	Baskı Yılı	Sayfa Sayısı
OBE: 33	16 Ağustos 1895 - 10 Eylül 1895	97	1991	XXXV + 477 s.
OBE: 34	11 Eylül 1895 - 9 Ekim 1895	162	1992	LIX + 461 s.
OBE: 35	10 Ekim 1895 - 25 Ekim 1895	164	1992	LXXXIII + 451
OBE: 36	26 Ekim 1895 - 8 Kasım 1895	178	1992	LXI + 475 s.
OBE: 37	9 Kasım 1895 - 26 Kasım 1895	193	1992	LXI + 477 s.
OBE: 38	27 Kasım 1895 - 18 Aralık 1895	169	1992	LXV + 503 s.
OBE: 39	18 Aralık 1895 - 16 Ocak 1896	142	1992	XXXIII + 507 s.
OBE: 40	1891 - 25 Ocak 1894 ¹⁰	-	1992	512 s.
Toplam	1881-1896	5.406	1987-1992	20.469

Osmanlı Belgeleri'nde Ermeniler serisi 40. ciltte bitirilmiştir. Şinasi Orel ve ekibinin tamamlamak istediği târîh aralığı ve kapsama ulaşamamasında çok farklı etmenler söz konusudur. Ermeni sorunu karşısında uluslararası platformda siyaseten Türkiye'nin en zorda kaldığı yıllar Özal hükümetleri zamanında olmuştur. Turgut Özal'ın akademik bir zihniyetle olaylara yaklaşımı ve arşivlerin tüm dünyaya açılması yönündeki ilgi ve alakası Özal'ın vefatından sonra kalıcı bir devlet politikası haline getirilememiş, emekli büyükelçiler ve askerlerden oluşan Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu dağıtılmış, bu personelin kurumla ilişkisi kesilmiştir. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler isimli çalışma ise ancak 16 Ocak 1896 tarihine kadar getirilebilmiş, alelacele çalışma sonlandırılmış, söz konusu eser basılıp, İngilizceye çevrilip kütüphanelere ve dünyanın belli başlı ülkelerin parlamentolarına gönderilmek şöyle dursun ancak birkaç takım ciltlenip master kopyalar halinde kurumun kütüphanelerinde ve araştırma salonlarında çürümeye mahkûm edilmiş, böylelikle Şinasi Orel ve ekibinin yaptığı yaklaşık 12 yıllık çalışma ve birikim heba edilmiştir. Bunda şüphesiz kurumun o dönemki idarecilerinin de etkisinin olduğu söylenebilir. Zira sivilleşme adı altında gerçekleşen bu süreç Ermeni sorunu konusundaki eldeki akademik hazır bulunuşluğu da bir çırpıda yok etmiştir. Bu süreç yaşanırken idareciler ise kurumun yayınladığı her çalışmanın altına birinci yazar olarak kendi imzalarını atmaktadırlar, 30 civarında yayında birinci yazar olarak adı geçen İsmet Binark bu konuda iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Ermeni Sorunu Araştırmalarında II. Dönem: Sivilleşme Süreci ve Tematik Yayınlar (1992-2019)

Şinasi Orel ve ekibinin kurumdan tasfiyesini müteakip dönemde de, devlet nezdinde olmasa bile kurum bazında DAGM için Ermeni sorunu hakkındaki çalışmalar yine ilk önceliği teşkil etmiş, kitaplar yazılmaya, eserler hazırlanmaya devam edilmiştir. Hazırlanan eserlerin erken tarihlieleri genel çerçeve çizen ve sorunu genel anlamda ele alan eserler olmakla birlikte sonraki dönemde hazırlanan çalışmalar ve belge yayın formatındaki kitaplar gerçekten

sorunu belirli bir tema dâhilinde ele alan güzel ve orijinal derleme çalışmalarıdır. 1992 yılında BOA bünyesinde kurulan Ermeni Araştırmaları grubu 2019 yılına kadar yaklaşık 50 farklı ismin ortaklaşa çalışması sonucu 35 cilt daha eser yayınlamıştır. Her kitabın hazırlanması sürecinde yaklaşık 8-10 kişilik bir çalışma grubu oluşturulmuş bazı isimler uzun bazı isimler ise daha kısa süreli olarak Ermeni Araştırmaları grubunda çalışmışlardır. Ancak 1992'den sonraki sivilleşme sürecindeki ekibin içerisinde orta düzeyde İngilizce bilen birkaç kişinin dışında araştırma alanının doğası gereği Ermenice, Rusça, Fransızca, Almanca vs. gibi batı dillerini okuyup anlayacak, bu konuda yazılmış mevcut yabancı literatürü takip edecek tek bir kimse dahî yoktur. Ancak konuya olan ilgisini devam ettiren, bu konuda önemli bir doktora tezine imza atan, Ermeni sorunu hakkında ülkemizin önde gelen uzmanlarından birisi olan ve yakın tarihte kurumdan ayrılan Prof. Dr. Recep Karacakaya'yı istisna tutmak gereklidir.¹⁷

Tablo 6: Ermeni Araştırmaları Grubunda Çalışan B.O.A.. Personeli

Ahmet Altıntaş Ahmet Ergün Ahmet Özkılınç Ahmet Semih Torun Ahmet Şahin Ali Coşkun Ali Haydar Geçinir Ali Kaya Ali Mesut Birinci Ali Osman Çınar Ayhan Özyurt Ayşe Erol Aziz Mahmut Uygun	Bilge Kaya Bülent Kulüp Cafer Durmuş Cengiz Nurettin İşler Eşref Yağcıoğlu Fethi Güngör Fuat Yavuz Gülşen Ergun Habibe Topaloğlu Hacı Osman Yıldırım Hüseyin Özdemir Kadir Aytar Kamil Akbulut	Mehmet Canatar Muhammed Safi Murat Cebecioğlu Murat Yüzbaşıoğlu Mustafa Çakıcı Mustafa Karazeybek Mustafa Küçük Mustafa Oğuz Mustafa Serin Mücahit Demirel Necati Aktaş Numan Yekeler	Nuran Koltuk Oğuz Çakıl Osman Uslu Recep Karacakaya Salih Kahrman Seher Dilber Sezgin Demircioğlu Temur Çalkın Uğurhan Demirbaş Ümmühanı Cerrahi (Ünemlioğlu) Vahdettin Atik Yılmaz Karaca
---	--	--	---

Eserler üzerine yapılan inceleme ve değerlendirme sürecinde söz konusu eserlerin yayım tarihlerinden ziyâde Ermeni sorunu ve 1915 olaylarının devlet nezdinde nasıl değerlendirildiği dikkate alınmıştır. Zira tüm bu yaşananlar karşı Osmanlı Devleti'nin ilk resmi yorumu olayların isyan yani toplu bir kalkışma olduğu yönündedir. 1992 sonrası kurum bünyesinde ve askerlerden, diplomatlardan bağımsız olarak sürdürülen Ermeni Sorunu hakkındaki araştırmaları genel olarak şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

17 Ermeni Araştırmaları Grubu'nda çalışan Recep Karacakaya, aynı konu üzerine İstanbul Üniversitesi'nde bir doktora çalışması da yapmıştır. *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi* (1908-1923) İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İst. 1999; ayrıca ilerleyen süreçte araştırmalarını genişletmiştir. Kitaplaşan çalışmaları ise şunlardır: *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi* (Doktora Tezi), Toplumsal Dönüşüm Yay, İst. 2005; *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, Gökkuşbu Yay, İst. 2005; *Ermenilere Yönelik Ermeni Suikastleri*, 47 Numara Yay, İst. 2010; *Paul Cambon'un İstanbul Büyükelçiliği ve Ermeni Meselesi*, İ. Mangaltepe ile birlikte, İst. 2010; *1909 Adana Ermeni Olayları*, Y. Sarımay ile birlikte, İdeal Kültür Yay, İst. 2012 vb.

A. Ermeni Olaylarını İsyân Kavramı Çerçevesinde Ele Alan Yayınlar

Ermeni sorunu hakkında devletin ilk yorumları olayları İsyân çerçevesi içerisinde değerlendirmek olmuştur. Bu bağlamda DAGM'nin *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyânları* isimli 4 ciltlik çalışması bunun ilk örneğidir. Eserin ilk cildinde¹⁸ Fransız İhtilâli ve bu ihtilal neticesinde tüm dünyaya yayılan milliyetçilik akımının bu olayları başlattığı yönünde bir vurgu vardır. Bu bakımdan cildin kapsadığı tarihsel dönem 1878-1895 arası periyottur. Zira 1915 olaylarının tarihsel temelleri sorgulanmadan yapılacak yorumların sağlıklı olmayacağı da yine kitabın önsözünde vurgulanan noktalardan birisidir. Zeytun'daki Ermeni olaylarıyla başlayan belge serisinde toplam 58 farklı konu ve temada belge çevirisi yapılmıştır. Söz konusu ciltteki belgelerde ağırlıklı olarak Yıldız Perakende [Y.PRK ve alt kodları] fonunda tasnifli belgeler kullanılmıştır. II. Cilt¹⁹ 1895-1896 yılları arasında giderek yoğunlaşan Ermeni isyanlarını konu edinmektedir. Toplam 46 belgenin çevirisinin yapıldığı bu ciltte doğu ve güneydoğu bölgesinde eş zamanlı olarak patlak veren isyanlar nakledilmektedir. Mamuratülaziz, Diyarbakır, Urfa, Antep, Hınıs, Erzurum, Van, Bitlis vb. yerlerdeki isyanlar ve ayrıca Ermenilerin Galata'daki Bank-ı Osmânî (Osmanlı Bankası) baskınları gibi ilginç içeriğe sahip belgeler bu ciltte transkribe edilmiştir. Bu ciltte de çoğunlukla Yıldız Perakende fonuna ait belgeler kullanılmıştır. III. Ciltse²⁰ 1896-1909 arası diğer ciltlere nazaran daha uzun bir dönem içerisinde yaşanan isyanların aktarıldığı bir çalışmadır. Osmanlı Bankası baskını sonrası İstanbul'da meydana gelen olaylar ve bunlarla ilgili yaklaşık 40 sayfalık askeri teftiş raporuyla başlayan bu ciltte, Bitlis Sason'daki Ermeni eşkıyasına yönelik alınacak tedbirler ve Talori bölgesindeki isyanlara karşı devletin başlattığı harekât süreci tüm ayrıntılarıyla aktarılmış, son kısımda ise Adana, Antakya, Dört Yol ve civarında çıkan olaylarla ilgili belgelerin çevirisi verilmiş, Adana olaylarıyla ilgili bir Divân-ı Harp kurulması ile ilgili kayıtlarla bu cilt, son bulmuştur. Bu ciltte aktarılan belge sayısı 63 olup daha çok Dâhiliye Nezâreti ve alt fonlarına ait evraklar kullanılmıştır. IV. ve son ciltte²¹ Adana olaylarıyla ilgili soruşturma süreci nakledilmiştir. Olaylara karışan pek çok isyancı Adana'daki İngiliz konsolosluğuna sığınmış ve konsolosluk bu şahısları Divân-ı Harb-i Örfî'ye teslim etmek istememiştir. Devlet ve Ermeni patrikhanesinin seçtiği kimselerin de aralarında bulunduğu bir teftiş heyeti kurulmuş, bu heyet Adana olaylarını araştırmak üzere bölgeye gönderilmiştir. Yine son kısımda Van ve çevresindeki Ermeni isyanlarına dair belgelerle birlikte toplam 87 belgenin çevirisiyle bu cilt tamamlanmıştır.

18 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyânları (1878-1895)*, I, Ankara 2008, XIII+457 s.; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyânları (1909-1916)*, IV, Ankara 2009, XI+505 s.

19 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyânları (1895-1896)*, II, Ankara 2008, IX+502 s.

20 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyânları (1896-1909)*, III, Ankara 2009, XI+521 s.

21 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyânları (1909-1916)*, IV, Ankara 2009, XI+505 s.

B. Büyük Devletlerin Ermeni Meselesindeki Rollerini ve Etkileri İnceleyen Yayınlar

Ermeni ulusunun Osmanlı Devleti'ne başkaldırması ve bağımsızlığını kazanmak için silahlı mücadeleye girişmesinin altında pek çok etken yatmaktadır. Uluslaşma süreci ve bu bağlamda Ermeni toplumunda oluşmaya başlayan ayrılıkçı politik bilinç dönemin önemli aktörleri tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı bir tehdit unsuru olarak kullanılmıştır. Devletin kayıtlarında önceleri Düvel-i Ecnebiyye (Ecnebî Devletler) olarak tanımlanan Avrupa'nın önde gelen devletleri devletin zayıflamasına paralel olarak Düvel-i Muazzama'ya (Büyük, Muazzam Devletler) dönüşmüşlerdir. Osmanlı'da yaşanan isyan hareketlerini maddi manevi destekleyen bu devletler, çoğunlukla insan hakları ve dinî özgürlük adı altında bunları yapıyor olsalar da pek çok insanın hayatını kaybetmesine sebep olan acı olaylar zincirinin başlamasında ve uzun süre devam etmesinde en büyük etmenlerden birisi olmuşlardır. Sağladıkları siyasi ve lojistik destekler de bunun en güçlü kanıtlarıdır. Bu bağlamda DAGM'nin Ermeni olaylarında yabancı devletlerin payını sorgulayan yayınlar yapması kaçınılmaz olmuştur. Zira belge koleksiyonlarında bunları destekler mahiyette binlerce kayıt mevcuttur. Fransa, İngiltere, Rusya ve Amerika'nın Ermeni olaylarındaki rolünü sorgulayan eserler bu kapsamda DAGM'nin yaptığı yayınlar olarak değerlendirilmelidir.

1. Ermeni- Fransız İlişkileri

Osmanlı Devleti'nde yaşanan uluslaşma hareketlerinden çıkar sağlamak isteyen devletlerin başında Fransa gelmektedir. Bu sebeple Ermeni sorunu denen olaylar silsilesinde Fransa'nın ne kadar payının olduğun da ayrıca incelenmesi, gerekli mevzulardan birisidir. DAGM'nin üç ciltlik *"Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri"* isimli serisi de bu amaca yönelik yapılan çalışmalardan birisidir. Eserin birinci cildi²² 1879-1918 yılları arasındaki 39 yıllık süreyi kapsamaktadır.

[...] *"Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Rusya ve İngiltere arasındaki mücadelenin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu probleme sonradan dâhil olan ve bu iki devletin izlediği politikalara destek olan Fransa da Ermeni probleminin bu günlere gelmesinde büyük rol oynamıştır."*²³

Ayrıca Fransa'nın, Katolik Mezhebinin Ermeniler arasında yayılmasını istemesi ve mezhep temelinde oluşan bir yakınlıkla uluslararası platformda İngiltere ve Rusya'ya karşı pozisyonunu güçlendirmek düşüncesi Ermeni-Fransız yakınlaşmasının açıklayan bir başka sebeptir. Eserin birinci cildinde

22 Osmanlı Belgelerine göre Ermeni-Fransız İlişkileri I (1879-1918), Ankara, 2002, XVIII+680 s.

23 A.g.e., s. V.

ağırlıklı olarak Hâriciye Nezâreti ve Yıldız fonuna ait belgeler kullanılmıştır. İlk cildi meydana getiren 75 belgenin Fransızca olanları tercüme edilmiş ve sadeleştirilmiş, diğerleri ise aynı şekilde transkribe edilmiştir. İlk belge Zeytun olaylarının ardından Maraş ve Halep'te tutuklananların haklarını gözetmek bahanesiyle Fransız Büyükelçiliği tarafından verilen 8 Mart 1879 tarihli notadır. Fransız basınının doğuda yaşanan olaylara dair tutumu, Fransız bürokrat ve devlet adamlarının, büyükelçiliklerinin Ermeni bağımsızlık hareketinin öncüleriyile yaptıkları görüşmeler, Fransa'da Ermeni hareketini maddi manevi destekleyen kurum-kuruluşlar, sivil toplum örgütleri ve yardım dernekleri vb. konular bu cilde konu edilmiştir. Eserin ikinci cildinde²⁴ ise 1918-1919 arası dönemde yaşanan Fransız- Ermeni ilişkilerine dair belgeler mevcuttur. 108 belgenin çevirileriyle beraber verildiği bu ciltte Anadolu'nun özellikle güney kesimlerinin Fransız askerleri tarafından işgaliyle, Fransız ve Ermeni askerlerinin birlikte hareket ederek pek çok asayiş problemine yol açtıkları görülmektedir. Altı numaralı belge de bunun en açık kanıtıdır.²⁵ İtilaf kuvvetleri pek çok bölgeyi Ermeni askerleriyle birlikte işgal etmişler, bölgeyi istila ettikten sonra ise Ermeni çetelerini deyim yerindeyse halkın üzerine salmışlardır. Osmanlı Devleti her ne kadar *"Dört yol ve Adana'ya gelecek olan Ermeni ve Fransız askerlerinden oluşan işgal kuvvetlerine iyi muamelede bulunulması için bölgeye tebligatta bulun[muş]"*²⁶ ise de devletin bu çabaları ve çırpınışları yetersiz kalmıştır. İlk cildin önsözünde iki cilt olarak planlandığı belirtilen çalışma üç cilde uzamıştır.²⁷ Üçüncü ciltte 1920-1922 yılları arasındaki Ermeni-Fransız ilişkilerine dair belgeler nakledilmiştir. Bu dönemde Fransız işgalinin yaşandığı bölgede, bölgeyi işgalden kurtarmak için kurulan yerel milis güçler ve sivil toplum örgütleri (Müdâfaâ-i Hukuk Cemiyetleri) de olaylara dahil olmaktadır. Maraş halkının mâlen, bedenlen ve nakden güçleri yettiğince savunmaya hazırlandıklarına dair 3. Kolordu Kumandanlığı'nın şifresi²⁸ ile başlayan ciltte, Ermeni- Fransız işbirliğiyle devam eden mezalimler, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin işgalleri ve yaşanan olayları protesto etmek için çektikleri telgraflar, işgal kuvvetlerince yapılan tutuklamalar, Fransız ve Ermenilere karşı sürdürülen sokak savaşları vb. konulara ait toplam 106 belge çevirileriyle beraber aktarılmıştır.

2. Ermeni- İngiliz İlişkileri

1915 olayları sürecine gelinceye kadar Osmanlı toplumundaki Ermeniler üzerinde etki kurmaya çalışan bir başka büyük devlet İngiltere'dir. Bu bağlamda Ermeni-İngiliz ilişkilerinin tarihsel arka planını ortaya koyan

24 Osmanlı Belgelerine göre Ermeni-Fransız İlişkileri II (1918-1919) Ankara- 2002, XV, 538 s.

25 A.g.e. s. 12 ve ayrıca 10 numaralı belge " Yüzde sekseni Ermenilerden oluşan Fransız müfrezesinin Adana'ya geldiği" ; 82 nolu belge: " Fransız işgalinin İngiliz işgalinden farklı olduğu ve Fransız birlikleri içerisinde çok miktarda Ermeni askerinin bulunduğu".

26 A.g.e. 2 nolu belge, s. 3.

27 Osmanlı Belgelerine göre Ermeni-Fransız İlişkileri III (1920-1922), Ankara. 2004, XVI, 592 s.

28 A.g.e. Belge No: 1, s. 3.

bu bağlamda bir çalışmanın da yapılması gayet doğaldır. DAGM'nin de bu konuda yayına hazırladığı Ermeni-İngiliz ilişkileri çalışması bu anlamda önem taşımaktadır. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İlişkileri*'nin ilk cildi²⁹ 1845-1890 yıllarını kapsamaktadır. 97 belgenin aktarıldığı bu ciltte Ermeni'lerin İngiliz sınırları içindeki propaganda ve örgütlenme faaliyetleri, kamuoyu çalışmaları, İngiliz bürokrasisinin ve yönetici kesiminin tutumu ve olaylara ne şekilde dâhil olduğu ve bu durumun Osmanlı tarafına yansması gibi konular ele alınmıştır. Eserin ikinci cildi³⁰ ise 1891-1893 arası döneme ilişkindir. Merzifon'da meydana gelen Ermeni ayaklanması ve bu ayaklanmaya büyükelçilik ve konsoloslukları vasıtasıyla destek veren İngiltere'nin olaylara müdahalesi, olaylara karışan kişilerin Ankara Mahkemesi'nde yargılanması, İngiltere'nin bu yargı sürecine de müdahil olması eserin merkezini teşkil etmektedir. Bu ciltte kullanılan 118 belge ise ağırlıklı olarak Yıldız fonuna aittir. Eserin üçüncü cildi³¹ 1894-1895 yılları arasında yaşananlara dairdir. Bu ciltte, İngiliz kamuoyunu kendi lehine çevirmeye çalışan Ermeniler ve İngiliz Ermeni Cemiyeti'nin faaliyetleri, *Daily Telegraph*, *Standart*, *Saint James Gazette*, *Morning Chronicle*, *Pall Mall Gazette*, *Sun*, *Globe* ve *Westminster Gazette* gibi yayın organlarında Osmanlı Hükümeti aleyhine çıkan yazılar, bu propaganda çalışmalarının etkilerini azaltmak isteyen Osmanlı Hariciyesi ve Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın karşı çalışmaları, Lordlar kamarasında Ermeni tarafına destek veren üyeler ve bu minvaldeki konuları havi çoğunlukla Yıldız fonuna ait 124 belge aktarılmıştır. Eserin dördüncü³² ve son cildi ise 1896'dan 1922'ye kadar geçen süreci yansıtan belgelerden oluşmaktadır. Konsoloslukları vasıtasıyla olaylara dair bilgi toplayan İngilizlerin Ermeni propagandası etkisiyle tarafsız raporlar iletmemeleri, Osmanlı'ya verilen notaların üzerine yapılan tahkikatlar, Doğu Anadolu'da olaylara karışan ve İngiliz konsolosluklarının yardımıyla Osmanlı askeri nezaretinde İran'a sürülen Ermeni komitacıları, Londra'da Ermenilerin propagandalarını engel olmak isteyen Osmanlı hariciyesinin faaliyetleri, olayları araştırmak üzere Anadolu'ya gelen İngiliz parlamento üyeleri ve onlara devletin sağladığı kolaylıklar gibi konularda genellikle Dâhiliye Nezareti fonlarına ait 93 belge yayınlanmıştır.

3. Ermeni-Rus İlişkileri

19. yüzyıl Osmanlı-Rus ilişkilerine uzun yıllar süren savaşlar damgasını vurmuştur ve yüzyıl bunlarla hatırlanmaktadır. Bunda Osmanlı Devleti'nin giderek zayıflaması ve Rusya'nın bu durumdan yararlanarak Osmanlı coğrafyası üzerindeki etki alanını genişletmek istemesinin payı büyüktür. Bu amacı gerçekleştirmek için Rusya, coğrafi avantajını da kullanarak, Osmanlı Ermenilerini maddi manevi desteklemiş, her türlü askeri ve lojistik desteği

29 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)* I. Ankara 2004, XX, 618 s.

30 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893)* II. Ankara 2004, XX, 552 s.

31 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895)* III. Ankara 2006, XXI, 547 s.

32 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)* IV. Ankara, 2006, XVII+460 s.

Ermenilere vermiştir. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri* işte bu tarihi süreci vurgulayan bir seridir. Eserin birinci cildi³³ 1841-1898 yılları arasında yaşanan olaylara dair belge koleksiyonlarından oluşmaktadır. 97 belgeden müteşekkil bu ciltte Rusya'nın Osmanlı Ermenileri üzerinde din ve mezhep ortaklığı vasıtasıyla etki oluşturma niyetleri, bunun için uluslararası arenada yaptığı siyasi faaliyetler, Ermenilere el altından gizlice sağladığı silah yardımları ve lojistik destekler, Rus basını ve kamuoyunda Osmanlı aleyhinde ve Ermeniler lehinde çıkan haberler ve yayınlara dair belgeler transkribe edilmiştir. 1899-1906 periyodunu kapsayan ikinci ciltte³⁴ ise Sason olayları sırasında Rusya'ya göç eden 20-25 bin civarındaki Ermeni nüfusun Rusya'nın baskısıyla Osmanlı Devleti'ne tekrar geri gönderilmeleri süreci, Rusya'da silahlanıp Osmanlı sınırında eşkıyalık yapan komitacılar ve çeteler, Ermenilerin çıkarma hazırlıkları yapmaları, sınıra yönelik taarruzlar ve sızmalar, bunlar karşısında Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirlerden söz eden 95 belge mevcuttur. Üçüncü ve son cilt³⁵ 1907-1921 arası döneme dairdir. Bu dönemde de Rusya'ya göç eden Ermenilerin Ruslar tarafından silahlandırılıp teşkilatlanmaları, Rusya'nın Doğu Anadolu'daki konsoloslukları vasıtasıyla Ermenileri silahlandırması ve lojistik destekte bulunması, Rusya içindeki Ermeni propaganda faaliyetleri, Osmanlı-Rus Savaşı ihtimali ve bundan yararlanmak isteyen Ermenilerin Van ve çevresine yönelik yaptıkları taarruz hazırlıkları, Kars ve Ardahan çevresinde Ermeni çetelerinin yaptıkları katliamlar, Kafkas Cephesi'nde Rus-Ermeni işbirliği gibi çeşitli konu başlıklarından oluşan 73 belge transkribe edilmiştir.

4. Ermeni-Amerikan İlişkileri

Dünya siyasi arenasına diğer büyük devletlere göre nispeten geç dâhil olan ancak savaşa aktif olarak katılmaması ve savaş sürecinde silah ticareti başta olmak üzere ekonomik yönden kendine güzel bir tarihsel konjonktür yakalamasının da etkisiyle dünya siyasetinde ağırlığını giderek hissettirmeye başlayan Amerika, yine Ermenilere dair tarihsel süreçte etkin rol oynayan devletlerden birisidir. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri* adlı iki ciltlik koleksiyon bu süreci vurgulayan bir belge yayını serisidir. İlk cildi³⁶ 1839-1895 arası 56 yıllık periyoda ilişkin 97 belgeden oluşmaktadır. Diğer eserlerde olduğu gibi bu eserde de bu kez Amerika'da sürdürülen Ermeni propaganda faaliyetleri, Ermenilerin Amerikan senatosu ve kamuoyunu Osmanlı aleyhine kışkırtmaları, yaşanan olayları abartıp olduğundan farklı göstererek Osmanlı'yı Amerika karşısında zor durumda bırakmaya yönelik çalışmaları, ayrıca Ermeni komitaları için dernekler kurup yardım toplamalarına ilişkin belge ve kayıtlar transkribe edilmiştir. Eserin ikinci cildi³⁷ ise 1896-1919 arası

33 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898) I*, Ankara, 2006, XV+435 s.

34 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1899-1906) II*, Ankara, 2006, XII+425 s.

35 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III*, Ankara, 2006, XI+434 s.

36 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895) I*, Ankara, 2007, XV+578 s.

37 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919) II*, Ankara, 2007, XIII+583 s.

dönemi kapsamaktadır. Bu ciltte de basın yayın kanalıyla sürdürülen Ermeni propagandaları, Amerikan basınında çıkan haberler ve röportajlar, Amerikan misyonerlerinin Osmanlı sınırları içindeki faaliyetleri, Boston, Chicago ve New York'ta Ermenilerin düzenledikleri mitingler, Avrupa'daki Ermeni örgütleriyle Amerika'daki Ermeniler arasındaki ilişkiler vb. gibi konularda 93 belge mevcuttur.

A. Ermenilerin İsyan Sürecinde Yaptıkları Katliam ve Mezalimi Vurgulayan Yayınlar

Ermeniler isyan sürecinde özellikle Doğu Anadolu'da ve Kafkaslar'da pek çok kanlı olaylara sebep olmuşlardır. Bağımsız bir Ermeni devleti kurma yönündeki taleplerini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirebilmek için silahlı direnişin caydırıcı etkisinden faydalanmak istemişler, Kafkaslar'da ve Anadolu'da katliam olarak nitelendirilebilecek sistematik mezalimlere girişmişlerdir. DAGM de mezalim olarak nitelendirilecek bu olaylara dair dört ciltlik bir belge koleksiyonu hazırlamıştır. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi* serisinin ilk cildi³⁸ 1906-1918 yılları arasında yaşanan olaylara ilişkindir. Ermenilerin Revan'da 25 köyü tümünden yakmaları, Ermeni ve Rusların Musevilere yaptıkları katliam, Ermeni ve Rusların yine Trabzon, Bayburt, İspir, Van, Bitlis, Hizan ve çevresinde yaptıkları toplu katliamlar, Payas ve Dörttyol'da Fransız ve Ermenilerin halkı katletmelerine ilişkin 26 belge bu ciltte transkribe edilmiştir. İkinci cilt³⁹ yalnızca 1919'a aittir. Bu ciltte de Ermenilerin Müslümanlara yaptığı mezalimler hakkında İngilizlerin bilgilendirilmesi, Kilis ve Adana havalisindeki Fransız-Ermeni işbirliği ile işlenen suçlar, Erzurum, Nahçıvan, Kars, Kağızman, Batum, Ardahan ve havalisinde yapılan katliamlar, köy baskınları ve köylerin yakılması gibi konulara dair 38 belge aktarılmıştır. Üçüncü ciltse⁴⁰ 1919-1920 yıllarına kapsamaktadır. Nahçıvan ve Şarol havalisinde 45 Müslüman köyünün saldırılara maruz kalması ve toplam 4000 kişinin Ermenilerce öldürülmesi, Erzurum, Bayezid, Iğdır, Karaorgan, Maraş çevresindeki katliamlar, Çıldır, Zaruşat, Şüregel ve Ağbaba'da 40 köyde toplam 2000 kişinin katledilmesi, 1918-1920 arasında yalnızca Kars havalisinde öldürülen Müslüman sayısının 25.000'e ulaştığı, Tortum'da 64 köyün yakılıp 3700 Türk'ün öldürüldüğü, Oltu livası dahilinde Ermenilerin bir yıl zarfında 10.693 Türkü katlettikleri, Sarıkamış'ta 18 köyde toplam 5000 kişinin öldürülmesi, yine 1918-1920 yılları arasında Nahçıvan'ın Şeril ve Saderek muntıklarında 56 köyde yapılan katliamda 428 kişinin öldürülüp 7000 kişinin açlıktan ve soğuktan donarak ölmesi, Dereilyas bölgesi ve civarında 10.000 hanenin yakılması, 50.000 kişinin öldürülmesi gibi

38 *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I: 1906-1918 = Armenian Violence and Massacre in The Caucasusand Anatolia Based on Archives*. Ankara, 1995.-LXIII+642 s.

39 *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi II: 1919 = Armenian Violence and Massacre in The Caucasusand Anatolia Based on Archives*. Ankara, 1995.-XI+452 s.

40 *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi III: 1919-1920 = Armenian Violence and Massacre in The Caucasusand Anatolia Based on Archives*. Ankara, 1997.-XXXI+475 s.

Ermenilerin bölgedeki mezalimini istatistikî verilerle ortaya koyan 39 belge transkribe edilmiştir. Dördüncü cilt⁴¹ 1920-1922 tarihleri arasında yaşanan olaylara dairdir. Bu ciltte Ermenilerce yapılan katliamdan kurtulan kimsesiz çocuklara ait defterler, ayrıca Oltu, Göle, Aşkale, Şüregel, Tercan, Zeytun, Demirkapı, Pülümür, Zaruşad'ta yapılan katliamlar, Ermenilerin Kars'tan göç ettirilen 35.000 kişiyi katletmesi gibi olaylara dair 34 belge transkribe edilmiştir.

Ermenilerin Müslümanlara karşı yaptıkları mezalimin sorumluları elbette ki tüm bir Ermeni halkı değil, yabancı devletlerin destek ve tahrikiyle silahlanan Ermeni komiteleridir. Özellikle 1890-1895 arası dönemde bu komiteler birçok savaş ve insanlık suçu işlemişlerdir. *Ermeni Komiteleri*⁴² isimli eser de bu suçlara dair kayıtların nakledildiği bir çalışmadır. 1880'lerden sonra silahlanmaya başlayan Ermeniler ülkenin her yerinde büyük bir isyan hareketi başlatmışlar 1881'de Erzurum'da *Anavatan Müdâfileri*, 1882'de de Van'da *Kara Haç Cemiyeti*'ni kurmuşlardır. 1887'de İsviçre'de kurulan *Hınçak* ve Kafkasya'da 1890'da kurulan *Taşnaksutyun Cemiyeti* aracılığıyla da Anadolu'yu yangın yerine çevirmişlerdir. 1893'teki eş zamanlı Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Merzifon, Tenos, Aziziye, Tokat bölgesinde çıkan isyanlarda suçlu bulunanlar Ankara İstinaf Mahkemesi'nde yargılanmışlardır. II. Abdülhamid de, Ermenilerin yaptıkları bu eylemleri her yönüyle ortaya koyan bir raporu Zabtiye Nazırı Nazım Paşa başkanlığındaki karma bir komisyona hazırlatmıştır. İşte *Ermeni Komiteleri* isimli çalışma Nazım Paşa'nın 4 Şubat 1895 tarihinde hazırlayıp Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu raporun transkribe edilmiş halidir.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri serisi yine Ermeni mezalimini vurgulayan ve iki ciltten müteşekkil bir başka seridir. 1914-1919 yıllarını kapsayan ve genellikle I. Dünya Savaşı dönemine ait belgeleri içeren ilk ciltte⁴³ Ermeni ve Rusların işbirliği halinde Müslüman ve Musevileri katletmeleri, Trabzon, Bitlis, Van, Terme, Kilis, Adana, Zor, Batum, Ardahan, Kars, Sarıkamış, Nahçıvan ve Elviye-i Selâse'nin sınırları içindeki diğer yerlerde yaptıkları katliamlara dair 37 belgenin çevirisi yapılmıştır. 89 belgeden müteşekkil ikinci ciltte ise 1919-1921 sürecinde Ermeniler tarafından yapılan mezalime dair belgeler aktarılmıştır. Yine mezalimin yoğun olarak yaşandığı yerler Erzurum, Kars, Sarıkamış, Iğdır, Hınıs, Bayburt, Ünye, Ayıntab, Maraş, Adana ve havalisidir. Erzurum'da Ermeniler tarafından yapılan katliam ve talana dâir devletin o dönem kaleme aldığı defter ve cetveller de yine bu ciltte mevcuttur.

41 *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi IV: 1920-1922 = Armenian Violence and Massacre in The Caucasus and Anatolia Based on Archives.* Ankara, 1998.-X+349 s.

42 *Ermeni Komiteleri (1891-1895).* Ankara, 2001.-XIV+120 s.

43 *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I (1914-1919) = Documents on Massacre Perpetrated By Armenians.* Ankara 2001, XXII+740 s.

B. Bölgesel Ölçekte Yaşanan Olayları Anlatan Kapsamı Sınırlı Eserler

Osmanlı Devleti'nin Kuzeydoğu, Güneydoğu ve Doğu sınırları ayrıca Çukurova bölgesi Ermeni olaylarının ve isyan hareketlerinin en yoğun yaşandığı yerler olarak göze çarpmaktadır. 1909'da 31 Mart Vakası'nın hemen akabinde meydana gelen *Adana Olayları*'nda şehirde büyük bir kargaşa çıkmış, hem Müslüman hem de Ermeni ahaliden pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Olayları bastırmakta yerel güvenlik güçleri yetersiz kalmış, Mersin üzerinden deniz yoluyla bölgeye birkaç tabur asker sevk edilmiş, Adana'da sıkıyönetim ilan edilmiştir. Adana Olayları hakkında yabancı basında çıkan kasıtlı haberler devletçe tekzip edilmiş, olaylarda sorumluluğu bulunan Cebel-i Bereket sancağı Mutasarrıfı Asaf Bey dâhil pek çok kişi Dîvan-ı Harp'de yargılanmıştır. Ağırlıklı olarak Dâhiliye Nezareti fonuna ait 132 belgenin kullanıldığı *Adana Olayları*⁴⁴ isimli eserin ilk cildinde olayların tarihsel arka planları işte bu şekilde çizilmiştir. İkinci ciltte⁴⁵ ise *Adana Olayları*'nda sorumluluğu bulunanların yargılama sürecine dair belgeler yoğunluktadır. Buna göre Adana eski valisi Cevad Bey gözetim altına alınmış, Mustafa Remzi Paşa görevden alınmış, Adana Ermeni Murahhası Muşeh Efendi tutuklanmış, Adana valisi değiştirilmiş diğer pek çok suçlu kimse de yapılan yargılamalar sonucu çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.

C. Ermeni Meselesini Çözmek İçin Yapılan Sevk ve İskân Sürecini Anlatan Yayınlar

Osmanlı Devleti hem Ermeni isyan hareketlerini bastırmak, hem Ermenilerin ve diğer Osmanlı tebaasının can ve mal güvenliğini sağlamak için bazı adli ve idari kararlar almış, bunları uygulamaya koymuştur. Ermeni komiteleri ve derneklerinin faaliyetlerine son verilmesi, tüm bu derneklerin ve komitelerin yöneticilerinin tutuklanmasına yönelik 24 Nisan 1915 tarihinde çıkarılan bir genelgeyle devlet olayların önünü almak istemiştir. Ruslarla işbirliği halinde doğuda pek çok olaya karışan Ermenilerin yoğun yaşadıkları yerler başta olmak üzere devlet bu bölgelerden daha güvenli bölgelere Ermeni nüfusunu sevk ve iskâna tabi tutmuş, ancak asla sınır dışı etmemiş imparatorluk sınırları dışına çıkarmamıştır. Van, Erzurum, Bitlis, Çukurova havalisindeki Ermeniler kabileler halinde Musul vilayeti ve Halep'in Güneydoğusuna, Zor Bölgesine nakledilmişlerdir. İstanbul, İzmir, Trakya gibi yine Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları diğer bölgeler ise bu uygulamadan muaf tutulmuşlardır. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*⁴⁶ isimli eserde sevk ve iskan öncesi yaşanan olaylar, bunların sebepleri, komitelerin faaliyetleri, alınan sevk ve

44 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, I*, Ankara-2010, XVIII+568 s.

45 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, II*, Ankara-2010, X+523 s.

46 *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Ankara 2007, XXXII+1225 s.

iskan kararı, iskanın hangi bölgelere yapıldığı, bu sürecin nasıl finanse edildiği, sürecin takibi, süreçte ihmal ve kusuru bulunan yöneticiler, memurlar ve sivil kişilere dair yapılan adli uygulamalar gibi pek çok farklı konuda ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Dâhiliye, Hariciye ve Yıldız fonuna ait evrakların ağırlıklı olarak kullanıldığı 1225 sayfalık bu eser Ermeni olaylarını ve iskân sürecini en ince ayrıntısına kadar belgelerle ortaya koyan en derli toplu eser olarak göze çarpmaktadır.

Sevk ve iskân süreci hakkında son yayınlanan eser ise *Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol* ismini taşımaktadır ve 2016 tarihli'dir.⁴⁷ Bu eser de önceki araştırma ve mevcut belge birikiminin üzerine temellendirilmiş olmakla birlikte daha çok Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî'ne ait bilgi ve belgelerin kitap içindeki oransal yoğunluğu yönüyle dikkati çekmektedir. Zira sevk ve iskân sürecine dair bürokratik yazışmalar her ne kadar vilayetler, kazalar vs ile İstanbul merkez arasında yürütülüyor olsa da tahriratların sıklığı ve iletişim hızı bakımından açıkta kalan kronolojik boşlukların olduğu muhakkaktır. Şifre kalemine ait evrakların analitik tasniflerinin tamamlanması ile merkez ve taşra arasındaki yazışmalar ve nispeten makro metinlerin detaylı bir şekilde belirtmediği hususlar bu bağlamda şifre evrakları ile açığa çıkarılmış olmaktadır. Böylelikle iskan sürecini, şifre kaleminde mevcut telgraf çözümleri aracılığıyla günü gününe takip etmek mümkün olmaktadır. Ayrıca diğer yayınlardan farklı olarak ilk kez bu kitapta Genelkurmay ATASE arşivinde bulunan ve iskân sürecine dair bazı önemli kararları ve raporları ihtiva eden dökümanlar kullanılmış, belge havuzu bir bakıma çeşitlendirilmiştir.

D. Süreci Genel Olarak Anlatan Eserler, Tarihçeler, Raporlar, Kronolojiler

Ermenilerin başlattığı isyan süreci ve buna karşın alınan tedbirler ve uygulamaya konulan işlemlerin arka planında pek çok Osmanlı bürokratinin payı ve katkısı vardır. Mevcut durumu tespit için Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadıkları bölgelere yapılan araştırma inceleme gezileri, kurulan tahkik-tetik komisyonları, komisyon raporları sonucu açılan davalar ve kurulan mahkemeler, bunların aldıkları kararlar, merkeze yazdıkları raporlar, layihalar, fezlekeler, kitapçık, broşür ve kitaplar da bu konunun anlaşılmasına yardımcı olacak ilk elden kaynaklar olarak dikkati çekmektedir. Bu bağlamda DAGM erken dönemli bu tarz metinleri de yayına hazırlamış Ermeni araştırmaları içerisinde ayrı bir önem arz eden bu rapor ve tarihçeleri de bilim dünyasının kullanımına sunmuştur.

⁴⁷ *Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay, Ankara, 2016, 703.

Hüseyin Nazım Paşa'nın *Ermeni Olayları Tarihi*⁴⁸ adlı eseri bunlardan ilkidir. 1894-1896 süreci Ermeni isyan hareketlerinin en yoğun yaşandığı dönem olmuştur. Bu isyanların yaşandığı zamanda en yetkili bürokratik kurumlardan birinin başında bulunan Hüseyin Nazım Paşa⁴⁹ tüm bu süreci ve yaşanan olayları derlemiş ve bunları Sultan II. Abdülhamid'e 3 Ocak 1897 tarihinde *Ermeni Tarih-i Vukuâtı* adıyla sunmuştur. Yıldız Esas fonunda iki cilt halinde ve toplam 543 sayfadan ibaret bulunan bu eser 1994 yılında tıpkıbasım olarak yayına hazırlanmıştır. Kitaptaki ana başlıklar ve alt bölümler çok net olmamakla birlikte Ermeni fesadının iç yüzü, Ermeni ihtilal komitelerinin teşekkülü, Hınçak komitesinin kuruluşu, amaçları ve faaliyetleri, anarşist fikirleri, İstanbul'daki Hınçak komitesi şubesi ve bu şubenin talimat ve tahrikiyle meydana gelen suikast ve cinayetler, Ermenilerin yoğun yaşadığı yerlerde yaşanan olaylar ve yapılan tahkikatlar, mahkeme kararları, Romanya'da yakalanan Ermeni anarşistleri, bunlarla ilgili yabancı basında çıkan haberler, Sason ve Talori hadiseleri, İstanbul'un çeşitli yerlerinde örgütlenen Ermeni ihtilal komiteleri, Van eski Valisi Bahri Paşa'nın Ermenilerce yaralanması, Fransa Marsilya'da faaliyet gösteren Ermeni taraftarı gazeteler, Ermeni ihtilal komitelerinin Van, Konya, Ankara, Sivas, İzmit, Merzifon, Adana ve Maraş'ta sebep oldukları olaylar ve benzer konular kitabın ilk cildinin önemli kısımlarıdır. Ayrıca ilk cildin son kısmında Trabzon'dan Bitlis'e kadar Ermenilerin çıkardığı olayları araştıran Heyet-i Teftişîye'nin Layihası ve Hınçakyan Sosyalist İhtilal Fırkası Programı da bulunmaktadır. İkinci ciltte yine Ermenilerin muhtelif yerlerde meydana getirdikleri öldürme, yaralama, adam kaçırma, tehdit gibi suçları bildiren raporlar, ihtilal için İran'da silahlanmaya başlayan Ermeniler hakkında bazı bilgiler, merkezi Van'da bulunan Ermeni İhtilal Komitesi'nin içtüzüğü, Van, İzmit, Erzurum, Trabzon, Bayezid, Kayseri ve İstanbul'un çeşitli semtlerinde Ermenilerin çıkardıkları bazı olaylar, Van, Hüdavendigar ve Galata'da ele geçirilen yüklü miktarda silah ve mühimmata dair ayrıntılı bilgilerin yanında Ermeni ihtilalcilerine Avrupa devletlerinin yaptığı yardımları konu edinen jurnaller ve bazı Ermeni müfsitlerinin derviş kılığında İstanbul'da dolaşarak Musevi ve Ermeni ahaliyi tahrik etmeleri gibi ilginç bilgiler de mevcuttur.

*Münir Süreyya Bey Raporu*⁵⁰ olarak bilinen eser de yine bu minvalde erken dönemli kaynaklardan birisi olup 2001 yılında DAGM tarafından yayına hazırlanmıştır. Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey⁵¹ tarafından *Ermeni*

48 Hüseyin Nâzım Paşa. *Ermeni Olayları Tarihi*, Ankara 1994, C.I., LV+463 s. Hüseyin Nâzım Paşa. *Ermeni Olayları Tarihi*.-Ankara 1994. C:II., VIII+487 s.

49 1854'te İstanbul'da doğan Hüseyin Nazım Paşa'nın Zaptiye Nazırlığı 28 Temmuz 1890 - 4 Kasım 1896 tarihleri arasındadır. Paşa, 8 Aralık 1927'de İstanbul'da vefat etmiştir.

50 *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)* (Münir Süreyya Bey'in Raporu). Ankara, 2001. XVII+1079 s.

51 Münir Süreyya Bey'in (1871-1932), 1892'de Hariciye Nezareti Tahrirat Kalemî'nde başlayan memuriyet hayatı Barselona, Bern, Tiflis, Viyana, Brüksel, Sao Paulo, Cenevre gibi yerlerde Şehbender seviyesinde sürmüş, Cumhuriyetin ilanı sonrasında da Madrid, New York, Atine gibi yerlerde Başşehbender olarak devam etmiştir. 1932'de Hariciye Vekaleti Protokol Umum Müdürlüğü görevindeyken 10 Nisan 1932'de vefat etmiştir. *A.g.r.*, s. XVII.

Meselesinin Geçirmiş Olduğu Safahât-ı Siyasiyyeye Dair Tarihçe (1877-1914) adıyla kaleme alınan eser 9 Temmuz 1916 yılında tamamlanmıştır. Münir Süreyya Bey, halen Hariciye Siyasi fonunda 2875/9 dosya gömlek numarasıyla kayıtlı bulunan raporu hazırlarken 183 adet arşiv belgesine de atıfta bulunmuş, ayrıca Sarı Kitap olarak da bilinen *Document Diplomatiques, Affairs Arméniennes, Projects de Reformés Dans L'empire Ottoman (1893-1897)* adlı eserden de nispeten yararlanmıştır. İlk bölüm, dönemin önde gelen devletlerinin (İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, İtalya, Avusturya- Macaristan) Hariciye Nezareti'ne verdikleri 11 Haziran 1880 tarihli ortak nota ile başlamaktadır. İkinci bölümde 1894 Sason isyanları ve 1897'ye kadar yaşanan süreçler hakkında bilgi verilmekte, üçüncü bölümde ise I. Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede yaşanan diğer olaylar konu edinilmektedir.

Süreci anlatan genel kapsamlı bir eser olan *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*⁵² isimli çalışma ise 1994 yılında yayına hazırlanmış, 1995 yılında aynı eser İngilizce⁵³ olarak tekrar bir baskı yapmıştır. Kurumun sivilleşme süreciyle birlikte hazırlanan en eski tarihli eserlerden birisi olan bu çalışmada 1915-1920 arası tarihsel döneme yani I. Dünya Savaşı'na ait bilgi ve belgeler akademik kamuoyunun dikkatine sunulmaktadır. Kitaptaki belgelerin büyük bir kısmı Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)'ne aittir. Diğer belgeler de Dahiliye Nezareti'nin diğer bazı kalemleri ve Meclis-i Vükelâ mazbatalarından oluşmaktadır. İlk kısımdaki belgeler Dörtyol Ermenilerin sevk, Ayıntab muhacirlerinin Zeytun'a sevk, Konya'ya Ermeni sevkini durdurulup bundan sonraki sevk ve iskânın Halep, Zor ve Urfa civarına yapılması, Ayaş ve Çankırı'da bulunan Ermenilerin kimlik ve meslek bilgileri, Haçin ve Dörtyol'dan çıkarılan Ermenilerin sayısı ve gönderildikleri yerler, Meclis-i Vükelâ'nın tehcir kararı, boşaltılan Ermeni köylerinin mevcut durumu, sürgün edilen Ermenilerin borçlarının alınmayacağı, sevk edilen Ermenilerin yollarda korunmaları, bunlara saldıranların cezalandırılmaları, Ermeni nüfusun Bağdat hattının doğusuna, batısına ve güneyine yerleştirilmeleri, Ermeni sevkياتının emniyet içinde yapılması, sahipsiz Ermeni çocuklarının durumu, Dersim eşkiyasının Ermeni kabilelelerine saldırıları, tehcir olunan Ermenilerin metrûkatı hakkında yapılacak muameleler, Konya, Diyarbakır ve Akşehir'den yapılan sevkler, Zor'a gelen Ermeniler, Tehcir sırasında suç işleyenlerin yargılanması vb. gibi süreci ayrıntılı bir şekilde anlatan konu başlıklarından oluşan toplam 272 belge transkripsiyonları ile birlikte verilmiştir.

*Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu*⁵⁴ isimli çalışma ise Ermeni olaylarına dair yaşananların izlerini Azerbaycan arşivi belgelerinden sürmeye çalışan farklı formatta bir eserdir. Zira Azeri coğrafyası sınırları içerisinde pek

52 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*. Ankara, 1994. XXXIX+627 s

53 *Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)*. Ankara, 1995, XLIV+641 s.

54 *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*. Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2001, XXXI+ 682 s.

çok kanlı olay yaşanmış, bölgede yaşayan diğer etnik unsurlar gibi Ermeni mezalimine maruz kalan Azeri halkı da 1915 ve sonrasında yaşanan bu olaylardan doğrudan etkilenmiştir. Azerbaycan Milli Arşivi ile ortak hazırlanan bu eserde Ermeni saldırılarına dair resmi belge ve tutanaklar, *Azerbaycan Fevkalade Soruşturma Komisyonu*'nun raporları, İtilaf Devletlerinin bölgedeki uygulamaları ve 1918-1920 yılları arasında yapılan resmi yazışma metinleri mevcuttur. Eserin girişinde Azerbaycan Milli Arşivi yöneticisi Atahan Paşayev'in giriş yazısı vardır. Paşayev'in giriş yazısında Erivan, Nahçıvan ve Karabağ bölgesine Ruslar eliyle ilk etapta iskân edilen 82.377 kişilik Ermeni nüfusunun bölgenin nüfus dinamiklerini nasıl değiştirdiği, benzer uygulamalar sonucu 20. Yüzyıl başlarında Güney Kafkasya'ya Ruslar tarafından 1.000.000'dan fazla Ermeni'nin iskân edilmesi ve bölgedeki Ermeni nüfusunun 1.300.000'e ulaşması, Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarında bu şekilde yaratılan Ermeni Vilayetleri, *Azerbaycan Fevkalade Soruşturma Komisyonu*'nun 6 ciltlik soruşturma raporları, 1919'a kadar geçen süreçte bu rapor ve soruşturma dosyalarının 3500 varaklık 36 cilde ulaştığı gibi ilgi çekici bilgi ve belgeler mevcuttur. Tüm bu yaşananların sonucunda Ermeniler, Rusya yardımıyla Azerbaycan topraklarının % 20'lik bir kısmını ele geçirmişler ve 1.000.000'dan fazla insanı göçmen haline getirmişlerdir. Ayrıca eserde Ermeni komitelerinin Şemahi, Guba, Bakü, Gökçay, Kazah, Novo-Bayezid, Zangezur gibi bölgelerde yaptıkları katliamlar, Ermenilerin Nahçıvan'ı Müttefik Devletlerin yardımıyla ele geçirmeleri ve buralarda yaşanan kanlı olaylar, Karabağ'da çıkardıkları karışıklıklar ve bölgeyi ele geçirme istekleri, Erivan'daki Müslümanlara yapılan saldırılar, Bakü'de yapılan barış görüşmeleri gibi yaşanan tüm adli, siyasi insani ve toplumsal olaylara dair toplam 108 belge transkripsiyonları ile birlikte aktarılmıştır.

DAGM'nin yayınları arasından çıkan bir diğer eser ise Dr. Recep Karacakaya tarafından hazırlanan *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*⁵⁵ adlı çalışmadır. Kitabın içinde önce, Ermeni meselesinin uluslararası platforma taşınmasının başlangıç tarihi olarak kabul gören 1878'den Cumhuriyetin ilanına kadar geçen sürece kadar arşivde mevcut belgeler kronolojik bir sıraya sokularak iskelet bir metin oluşturulmuş daha sonra bu belgeler dönemin gazete, dergi ve mecmualarında çıkan haber ve yazılar vasıtasıyla deyim yerindeyse etlendirilmiş, böylelikle kronolojik ve bibliyografik bir veri tabanı oluşturulmuştur.

Eserdeki kronolojik belge sırasının 1896'ya kadar olan kısmında iskelet malzemeyi yukarıda tanıtılan 40 ciltlik *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler* oluşturmaktadır. Eserde Ermeni sorunu üzerine erken dönemli bazı referans metinleri kaleme alan araştırmacıların (*Esat Uras, Kamuran Gürün, Mim Kemal Öke vb.*) yayınları da ikincil kaynak olarak kullanılmıştır. Ermeni sorunu hakkında bibliyografik eserler ve ikincil kaynakları listelemek kolay olsa da ilk elden kaynakların kronolojik bir sıra dâhilinde bilim camiasına sunulmuş olması eseri

55 *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*, (1878-1923). İstanbul 2001, XVI+262 s

bu yönüyle alanında öncü kılmaktadır. Ampirik arşiv malzemesinin neredeyse günü gününe listelenmiş olması bu sahada araştırma yapacak bilim insanları için büyük bir kolaylık sağlamakta, ayrıca takip edilen bu metot kısa bir zaman dilimine odaklanmak isteyenler için de eseri kullanışlı bir hale getirmektedir. Söz konusu kronoloji bir sene sonra bu kez İngilizceye çevrilerek⁵⁶ yayına hazırlanmış ve eserin daha geniş kitlelere ulaşması amaçlanmıştır.

Sonuç

Ermeni sorunu hakkında Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın yaklaşık 30 yıl içerisinde yaptığı araştırma, inceleme ve yayınlarının sistematik bir incelemeye tabi tutulduğu bu çalışmada devletin resmi bir kurumu olarak DAB'ın kendisine çizilen resmi sınırlar içerisinde elinden geleni yaptığını söylemek ve hakkını teslim etmek yerinde bir yorum olacaktır. Söz konusu süre içerisinde 18 farklı isimde 75 cilt eser yayınlanmış olup bu eserlerde transkribe edilen orijinal belge sayısı 8.307, bu belgelerin çevirileriyle beraber toplam sayfa sayısı ise 38.881'dir. Ermeni tarafının iddialarını muhatap alıp bu konuda yanlış ya da eksik bilinen bazı konuları aydınlatmak adına yapılan bu yayınların ne kadar büyük bir külliyat teşkil ettiği ortadadır. Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın 30 yılı aşkın yayın serüveni bu bakımdan üniversite çevrelerine ve bağımsız araştırmacılara cesaret vermiş, arşiv belgelerinin tarafsız bir şekilde bilim dünyasına sunulmasında tutulan yol ve yöntem de yine sonraki dönemlerde yapılan pek çok çalışmanın önünü açmıştır.

Ermeni araştırmaları konusunda yapılan bunca doğru hamlelerin yanında ne yazık ki bazı eksiklikler, yanlışlıklar ve kurumsal hatalar da yok değildir. 1987'de çok miktarda genç personel alımıyla büyük bir ivme kazanan Ermeni araştırmalarına sonraki yıllarda gereken özen gösterilememiş, Şinasi Orel ve ekibiyle birlikte beş yıl gibi uzun bir süre çalışan ve bu konuda belirli ihtisas seviyesine ulaşan personelin sayısı artırılmadığı gibi kurumsal anlamda bir geri gidiş de yaşanmıştır. Sivilleşme süreci olarak tanımladığımız bu süreçle birlikte 1992'den sonra Ermeni araştırmaları grubunda 2019 yılına kadar -18 yılda- 50 farklı isim çalışmış, bu kimseler de araştırma sahasına bir türlü kendilerini ait hissedememişler sonraki dönemde de pek çok personel doktoralarını bitirip çeşitli üniversitelerde görev almışlardır. Emekli diplomatlar ve askerlerle başlayan süreçte toplamda doğu ve batı dillerinden dokuzuna ileri derecede hâkim olan diplomat ve askerler de muadillerini yetiştirememişler, yanlarında uzun yıllar çalışan personeller ise sivilleşme süreciyle birlikte farklı birimlere kaydırılmışlardır. Çoğu o dönemde 25-30 yaş aralığında olan bu genç kuşağa en başta Ermenice olmak üzere İngilizce, Fransızca, Rusça, Almanca gibi Ermeni araştırmalarında doğrudan bilinmesi gereken dillerin öğretilmesi

56 Recep Karacakaya, *A Chronology of the Armenian Problem with a Bibliography (1878-1923)*. Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2002, (XV+259 s.)

için kurumsal yatırımların yapılamamış olması eldeki nitelikli insan kaynağının da motivasyonunu düşürmüş, bu insan kaynağı bir şekilde heba edilmiştir. Devlet nezdinde 1915 olayları olarak da sıkça telaffuz edilen Ermeni olayları hakkında 2010 yılından sonra olayların yüzüncü yıl dönümüne yani 2015'e kadar geçen süre içerisinde tek bir yayın dahi yapılmamış, önceden yayınlanan eserler de yeteri kadar tanıtılıp uluslararası bilim camiasına ulaştırılamamıştır. Devletin en yüksek makamlarından dahi Türkiye'nin arşivlerinin yerli-yabancı herkese açık olduğu ve Ermeni sorunu hakkında araştırma yapmak isteyen herkesin arşivlere koşulsuz-şartsız girebileceği çağrısı yeteri kadar sorunun muhataplarına anlatılamamış ya da karşı taraf bu çağrıyı anlamak istememiştir. Tüm bu olumsuz tabloya rağmen bu konuda ileriye dönük bir adım atılması için hala çok geç kalınmış değildir. Mevcut eserlerin batı dillerinde tekrar yayına hazırlanmaları, uzun yıllardır bu konuda çalışan personelin de ihtisası göz önünde bulundurularak yeni araştırma ekiplerinin oluşturulması, personelin motivasyonunu artırıcı diğer bazı kurumsal adımların atılması, Devlet Arşivleri Başkanlığı'nı kısa bir süre içerisinde yine bu konuda hak ettiği yer olan referans bir kurum haline getirecektir.

KAYNAKÇA

- AKANT, İlhan *Moskova Otel National 333 Numaralı Oda*, 1990, (Basım yeri ve yılı tespit edilememiştir).
- AKTAŞ, Necâti- Binark İsmet - *El-Arşifü'l- Osmânî*, IRCICA, Amman, 1986.
- Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1995. ss.XLIV+641.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I: 1906-1918 = Armenian violence and massacre in the Caucasus and Anatolia based on archives*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1995, C.I, ss.LXIII+642; C.II, 1919, Ankara, 1995, ss.XI+452; C.III, 1919-1920, Ankara, 1997, ss.XXXI+475; C.IV, 1920-1922, Ankara, 1998, ss.X+349.
- Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, kitabı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayın No:1, İstanbul, 2018.
- Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 2001, ss.XXXI+682.
- Birinci Milli Arşiv Şûrâsı*, (20-21 Nisan 1998), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Tebliğler-Tartışmalar, Ankara, 1998.
- ÇAKIN, Naci, *Osmanlı - Rus Savaşı (1828-1829)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1978.
- ÇAKIN, Naci, Orhon, Nafiz *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi (1793-1908)*, Genelkurmay Harp Tarihi Yayınları, Seri No:2, Ankara, 1978.
- ÇETİN, Atilla *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1979.
- ÇULUK, Sinan, "Türk Aşivciliği Üzerine Bir Zihniyet Tahlili", *Arşiv Dünyası Dergisi*, 2007, Sayı:9, ss.9-38.
- Tehcire Giden Yol*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2016, ss.703.
- DİNÇ, Nihat *Gönüllü Diplomat*, İthaki Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.

- Dünden Bugüne Başbakanlık*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2004.
- Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2001, ss.XIV+120.
- Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, (Münir Süreyya Bey'in Raporu), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2001, ss.XVII+1079.
- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I (1914-1919) = Documents On Massacre Perpetrated By Armenians*. Ankara, 2001, ss.XXII+740; C.II, (1919-1921), Ankara, 2001, ss.X+588.
- GENÇ Yusuf İhsan vd, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1992, 2. Baskı İstanbul, 2000, 3. ve son baskı İstanbul, 2010.
- GİRGİN, Kemal, 21. Yüzyıl Perspektifinde Dünya Siyaseti, Okumuş Adam Yayınevi, İstanbul, 2002.
- GİRGİN, Kemal, *Çağdaş Politika ve Diplomasi El Kitabı*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, 1975.
- GİRGİN, Kemal, *Diplomatik Kokteyl*, Yeni Yüzyıl Yayınları, İstanbul, 2008.
- GİRGİN, Kemal, *Dünya'nın Dört Bucağı: Bir Diplomatın Anıları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1998.
- GİRGİN, Kemal, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.
- GİRGİN, Kemal, *Politika Sözlüğü*, Hür-Yayın, İstanbul, 1981.
- GİRGİN, Kemal, *T.C. Hükümetleri Programında Dış Politikamız: 75 Yılın Panoraması 1923-1998*, Dışişleri Bakanlığı, Ankara, 1993.
- GİRGİN, Kemal, *Uluslararası İlişkiler-Modern İstihbarat ve Türkiye*, Okumuş Adam Yayınevi, İstanbul, 2003.
- GÜRÜN, Kamuran, *Armenien File*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2015; Fransızca Baskısı: *Le Dossier Armenien*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2015.
- GÜRÜN, Kamuran, *Doğunun Çağrısı*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2004.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.
- GÜRÜN, Kamuran, *Savaşın Dünya ve Türkiye*, Bilgi Yayınevi, tarih yok, yer yok.
- GÜRÜN, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.

<http://nairobi.be.mfa.gov.tr/> (Erişim: 06.04.2015)

- Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1994, C.I, ss.LV+463. Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*. Ankara, 1994, C.II, ss.VIII+487.
- KARACAKAYA, Recep, *A Chronology of the Armenian problem with a bibliography (1878-1923)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2002, ss.XV+259
- KARACAKAYA Recep, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi, (1878-1923)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2001, ss.XVI+262.
- Kudüs'te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi*, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yayın No:2, İstanbul, 2019.
- OREL, Şinasi - Yuca Süreyya, *Talat Paşa'ya İthaf Edilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.
- OREL, Şinasi- Yuca Süreyya, *The Talât Pasha "Telegrams": Historical Fact or Armenian Fiction?*, Lefkoşa, 1983.
- Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, Türk - Arap İncelemeleri Vakfı, İstanbul, 1985.
- Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, I*, Ankara, 2010, ss.XVIII+568; C.II, Ankara, 2010, ss.X+523.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1878-1895), I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2008, ss.XIII+457; C.II, (1895-1896), Ankara, 2008, ss.IX+502; C.III, (1896-1909), Ankara, 2009, ss.XI+521; C.IV, (1909-1916), Ankara, 2009, ss.XI+505.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895) I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007, ss.XV+578; C.II, (1896-1919) Ankara, 2007, ss.XIII+583.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2004, ss.XX+618; C.II, (1891-1893) Ankara, 2004, ss.XX+552; C.III, (1894-1895), Ankara, 2006, ss.XXI+547; C.IV, (1896-1922), Ankara, 2006, ss.XVII+460
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1994, ss.XXXIX+627
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Cilt 1-40*, Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu, Seri:1-40, No:1-40, İstanbul, 1987-1992.
- Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007, ss.XXXII+1225.

- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898) I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2006, ss.XV+435; C.II, (1899-1906) Ankara, 2006, ss.XII+425; C.III, (1907-1921) Ankara, 2006, ss.XI+434.
- Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri I (1879-1918)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2002, ss.XVIII+680; C.II (1918-1919) Ankara- 2002, ss.XV+538; C.III, (1920-1922) Ankara, 2004, ss.XVI+592.
- ÖZEMRE Ahmet Yüksel, *Portreler, Hatıralar*, Kubbealtı Neşriyat, 2. Baskı İstanbul, 2007.
- SERTOĞLU Midhat, *Muhtevâ Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1955.
- Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu (17-19 Kasım 2005)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2005.

EKLER

Tablo 5 ve Tablo 6'ya Ait Sonnotlar

- 1 Nejat Ertüzün, Sofya, Mısır gibi önemli şehirlerde büyükelçi olarak görev yapmıştır.
- 2 Süreyya Yuca'nın Şinasi Orel'le birlikte ortak bir çalışması mevcuttur. *The Talât Pasha "telegrams" : Historical fact or Armenian fiction?*, Lefkoşa 1983, Türkçe basımı: *Ermenilerce Talât Paşaya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*. Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.
- 3 Sadun Terem 27 Temmuz 1999 yılında 86 yaşındayken bir süre tedavi gördüğü Özel Acıbadem Hastanesi'nde vefat etmiştir. Üsküp'de doğan Sadun Terem, Galatasaray Lisesi ve İstanbul İktisat Fakültesi'nden mezun olduktan sonra, 1938 yılında Dışişleri Bakanlığı'na atanmıştır. 86 yaşında ölen Terem, 42 yıllık meslek yaşamı süresince Türkiye'yi Roma, Cenevre, Sofya, Madrid, Nairobi gibi merkezlerde temsil etmiştir. Evli ve bir çocuk babası olan Sadun Terem'in cenazesi Küçükaly Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir. Sabah Gazetesi, 27.07.1999 Salı. 01.04.1968-01.08.1973 tarihleri arasında Türkiye'nin Nairobi Büyükelçiliğini kurmuş ve İlk Büyükelçi olarak görev yapmıştır. <http://nairobi.be.mfa.gov.tr/> (E.T. 06.04.2015).
- 4 12 Mart 1971 muhtırasından sonra Türkiye Atom Enerjisi Kurumuna Genel Sekreter olarak Emekli Veteriner Tümgeneral Nedim Eray getirilmiştir. Ahmet Yüksel Özemre, Portreler, Hatıralar isimli kitabında kendisini kurumdan uzaklaştırmak için özel Eray'ın özel bir çaba içerisinde olduğundan kızgınlıkla bahseder. Eray, 1984 yılında ölmüştür. Ahmet Yüksel Özemre, *Portreler, Hatıralar*, Kubbealtı Neşriyat, 2. Baskı 2007, s.45.
- 5 Emekli bir subay ve askeri tarihçi olan Naci Çakın'ın Nafiz Orhon'la birlikte ortak yazarlı *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi (1793-1908)*, Genelkurmay Harp Tarihi Yayınları, Seri No:2, 1978, 752.s. isimli bir çalışması mevcuttur. Diğer bir eseri de *Osmanlı- Rus Savaşı (1828-1829)*, Gnkur. Basımevi, 1978, 244 s.
- 6 Türkiye Cumhuriyeti'nin bir dönemine ve uluslararası ilişkilerine ışık tutan emekli büyükelçi Nihat Dinç, 1937/38 döneminde bitirdiği Galatasaray Lisesi'nin ardından girdiği Mülkiye'den (Siyasal Bilgiler Fakültesi) 1941/42 döneminde mezun olmuştur. 40 yıl boyunca Dışişleri Bakanlığı'nda görev yapan Nihat Dinç; Macaristan, Sovyet Rusya, Almanya, Yunanistan (Gümölcine), İsviçre, Yeniden Almanya, Fransa (Strasbourg), Etiyopya, Bulgaristan, Pakistan'da görev yapmıştır. *Gönüllü Diplomat*, İthaki Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.
- 7 İlhan Akant hakkında fazla bir bilgiye ulaşılamadıysa da bir hatıra-gezi kitabına tesadüf edilmiştir. *Moskova Otel National 333 Numaralı Oda*, 1990, 125 s. (Basım yeri ve yılı tespit edilememiştir)
- 8 Ankara Vilayeti'nin İstinaf Mahkemesi'nin Temyiz Mahkemesi'nce tasdik edilen ilamı, (Fransızca Çevirisi), Ceride-i Mehâkim, Sayı: 714-731.
- 9 Bitlis Tahkik Heyeti Raporu (Bitlis Olayları hakkındaki tahkikat raporu şu alt başlıklardan oluşmaktadır: İsyan ve İhtilal, Müslüman Ahaliye Ermeniler Tarafından Yapılan Mezalim ve Saldırıları, Ermenilerin Kayıpları İle İlgili Beyanları, Köylerin Yakılması, Ermenilerden Alındığı İddia Edilen Hafır (Vergi), Ek Bilgiler: Mahkeme Kararları ve Af)
- 10 Eserin 40. Cildi ilk 17 cildin index ve katalog bilgilerini içermektedir.